

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

ČETVRTI ODJEL

PREDMET HAMIDOVIĆ protiv BOSNE I HERCEGOVINE

(Aplikacija br. 57792/15)

PRESUDA

STRASBOURG

5.12.2017. godine

Ova presuda će postati konačna u skladu s uvjetima iz člana 44. stav 2. Konvencije. U presudi su moguće redakcijske izmjene.

U predmetu Hamidović protiv Bosne i Hercegovine,

Evropski sud za ljudska prava (Četvrti odjel), zasjedajući u vijeću u sljedećem sastavu:

Ganna Yudkivska, *predsjednica*,

Vincent A. De Gaetano,

Faris Vehabović,

Egidijus Kūris,

Carlo Ranzoni,

Marko Bošnjak,

Péter Paczolay, *sudije*,

i Andrea Tamietti, *zamjenik registrara Odjela*,

nakon vijećanja na sjednici zatvorenoj za javnost dana 17.10.2017. godine, donio je sljedeću presudu koja je usvojena navedenog datuma:

POSTUPAK

1. Postupak u ovom predmetu pokrenut je na osnovu aplikacije protiv Bosne i Hercegovine (br. 57792/15) koju je prema članu 34. Konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda („Konvencija“) Sudu podnio državljanin Bosne i Hercegovine g. Husmet Hamidović („aplikant“), dana 6.11.2015. godine.

2. Aplikanta je zastupao g. O. Mulahalilović, advokat iz Brčkog. Vladu Bosne i Hercegovine („vlada“) zastupala je zamjenica zastupnice, gđa Z. Ibrahimović.

3. Aplikant se posebno žalio, pozivajući se na članove 9. i 14. Konvencije, da je kažnjen jer je odbio da skine kapu dok je davao iskaz pred krivičnim sudom.

4. Dana 24.03.2016. godine, pritužbe iz tačke 3. ove presude dostavljene su vladi, a preostali dio aplikacije proglašen je nedopuštenim prema pravilu 54. stav 3. Pravila Suda.

ČINJENICE**I. OKOLNOSTI PREDMETA**

5. Aplikant je rođen 1976. godine, a živi u Gornjoj Maoči.

6. Dana 28.10.2011. godine, g. Mevlid Jašarević, pripadnik lokalne skupine koja zagovara vehabijsku/selefijsku verziju islama (u vezi s ovom skupinom vidi *Al Husin protiv Bosne i Hercegovine*, br. 3727/08, tačka 20, 7.02.2012.), napao je Ambasadu SAD u Sarajevu. Jedan policajac je teško

ranjen u tom napadu. U aprilu 2012. godine protiv g. Jašarevića i još dvojice pripadnika te skupine podignuta je optužnica u vezi s tim događajem. G. Jašarević je na poslijetku proglašen krivim za terorizam i osuđen na zatvorsku kaznu u trajanju od petnaest godina. Drugu dvojicu optuženih sud je oslobodio optužbi. Relevantni dio prvostepene presude donesene u tom predmetu, u kojem je opisana vjerska zajednica kojoj je pripadao i aplikant, glasi:

„U svom izvještaju /nalazu i mišljenju kao i na glavnom pretresu, vještak Azinović je sa naučnog aspekta razjasnio pojmove „vehabizma“ i „selefizma“:

‘...’

Selefijske zajednice u BiH, poput one u Gornjoj Maoči (u kojoj su u vrijeme izvršenja napada optuženici živjeli), često su izolirane i nepristupačne. Odabir udaljenih i izoliranih područja za formiranje naselja često je određen uvjerenjem da istinski vjernici koji žive u nevjerničkoj (ili sekularnoj) državi trebaju prihijeti hidžri – iseljenju ili povlačenju iz okolnog (nevjerničkog) svijeta, slijedeći primjer poslanika Muhameda i njegovih sljedbenika, koji su prešli iz Meke u Medinu 622. godine da bi formirali prvu muslimansku zajednicu.

Uprkos međusobnim razlikama, većina bosanskohercegovačkih selefijskih skupina dijeli neke zajedničke osobine koje nisu svojstvene isključivo organizacijama (ili vjerskim sektama) s islamskim predznakom. One u praksi potvrđuju tendencije pojedinih tradicionalnih vjerskih zajednica da se izoliraju od drugih vjernika i da definiraju svoju svetu zajednicu kroz njeno disciplinirano suprotstavljanje kako nevjernicima tako i malodušnim vjernicima. Ovaj obrazac svojstven je fundamentalističkim pokretima i sektama unutar gotovo svih vjerskih tradicija. Takvi pokreti po pravilu imaju slične karakteristike unatoč razlikama u teološkoj doktrini, veličini i društvenom sastavu, obimu njihovog utjecaja ili sklonosti prema nasilju. Ipak, ovakve fundamentalističke i puritanske skupine većinom ne potiču niti odobravaju nasilje, bilo da je ono usmjereno prema članovima same grupe ili prema vanjskom svijetu.

Sudeći prema dostupnim izvorima i vlastitim objavama, članovi zajednice u Gornjoj Maoči protive se konceptu sekularne države, demokracije, slobodnih izbora i bilo kakvih zakona koji nisu zasnovani na šerijatskom pravu. Stavovi ove grupe, između ostalog, dostupni su na jednom broju internetskih portala uključujući Put vjernika (<http://www.putvjernika.com>), a dio njenih sljedbenika živi u Srbiji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Sloveniji, Austriji, Njemačkoj, Švicarskoj, Australiji i drugim zemljama.’

...

6.1.5.1. Kažnjavanje optuženih (član 242. ZKP BiH)

Na prvom glavnom pretresu optuženi su, na poziv ovlaštenog radnika Suda, odbili da ustanu prilikom ulaska vijeća u sudnicu. Takođe, optuženi Jašarević i Fojnica su na glavama imali kape koje je Sud mogao da poveže sa detaljima odijevanja koji obilježavaju vjersku pripadnost. Prema članu 256. ZKP BiH, svi prisutni u sudnici dužni su da ustanu na poziv ovlaštenog radnika suda. Predsjednik vijeća je od optuženih zatražio da objasne odbijanje da ustanu, kao i da objasne zašto su u sudnicu ušli sa kapama na glavi. Optuženi su izjavili da oni poštuju samo sud Allaha i da ne žele da učestvuju u ritualima kojima se priznaje zemaljski sud. Sud je nakon toga optužene upozorio da je ustajanje zakonom propisana obaveza optuženih i da

nepoštivanje Suda predstavlja nedolično ponašanje u smislu člana 242. stav 2. ZKP BiH, koje će Sud sankcionisati udaljavanjem iz sudnice.

Nakon upozorenja, predsjednik vijeća je prekinuo pretres i optuženim ostavio razumno vrijeme da se konsultuju sa braniocima kako bi promijenili svoju odluku.

Nakon ponovnog pojavljivanja vijeća u sudnici, optuženi nisu ustali, zbog čega ih je predsjednik vijeća udaljio iz sudnice. Optuženima je dostavljen transkript održanog pretresa.

Na novom pretresu optuženi Fojnica i Ahmetspahić su ponovo odbili da ustanu na poziv ovlaštenog radnika Suda, dok je optuženi Jašarević odbio da se uđe u sudnicu. Predsjednik vijeća je nakon toga zatražio da se optuženi izjasne da li je njihova definitivna odluka da na isti način postupaju do kraja suđenja. Optuženi su potvrdili da do kraja suđenja nemaju namjeru da ustajanjem iskazuju poštivanje suda koji ne priznaju. Sud je zaključio da bi dalje privođenje optuženih na zakazane glavne pretrese bilo nepotrebno izlaganje Suda znatnim troškovima. Zbog toga je donio odluku da optužene udalji sa suđenja do kraja glavnog pretresa, uz upozorenje da će biti obavještavani o svakom zakazanom pretresu i da mogu prethodno obavijestiti Sud da su promijenili odluku, u kojem slučaju će im Sud omogućiti dolazak na glavni pretres. Optuženi Fojnica i Ahmetspahić su nakon toga promijenili odluku i redovno pristupali u Sud, dok je optuženi Jašarević to isto učinio tek na sljedećem pretresu. Sud je optuženim dostavljao audio Sud Bosne i Hercegovine, Sarajevo, ul. Kraljice Jelene br. 88 Telefon: 033 707 100, 707 596; Fax: 033 707 321 25 zapise i transkripte pretresa na kojima nisu bili prisutni kako bi bili u mogućnosti da sa svojim braniocima dogovaraju koncept odbrane.“

7. U kontekstu tog suđenja, Sud Bosne i Hercegovine („državni sud“) pozvao je aplikanta, koji je pripadao istoj vjerskoj zajednici, da se pojavi u svojstvu svjedoka dana 10.09.2012. godine. On se odazvao pozivu, ali je odbio skinuti kapu unatoč naredbi predsjednika sudskog vijeća da to učini. On je potom udaljen iz sudnice, proglašen krivim za nepoštivanje suda i izrečena mu je novčana kazna u iznosu od 10.000 konvertibilnih maraka (KM)¹ na osnovu člana 242. stav 3. Zakona o krivičnom postupku. Relevantni dio toga rješenja glasi:

„Sud je krajnje pažljivo pristupio razmatranju situacije sa kojom se suočio u sudnici.

Naime, Sud je bio svjestan da svjedok pripada vjerskoj zajednici koja se po posebnim pravilima organizovala u selu Maoča, čiji su pripadnici i optuženi. U tom smislu Sud je svjedoka upoznao sa odredbama člana 20. Kućnog reda i obaveza korisnika kompleksa pravosudnih institucija, koje propisuju da je posjetiocima zabranjen ulazak u Kompleks u odjeći koja ne odgovara opšte prihvaćenim standardima odijevanja u poslovnom okruženju u pravosudnim institucijama. Takođe, Sud je svjedoku ukazao na neprihvatljivost ispoljavanja vjerske pripadnosti u javnim institucijama putem odjeće ili vjerskih simbola, kao i na obavezu Suda da podržava i promoviše vrijednosti koje ljude zbližavaju i ujedinjavaju, a ne one koje ih razdvajaju i udaljavaju. Sud je posebno naglasio da prava pojedinaca nisu apsolutna i da ona ne bi smjela da ugrožavaju zajedničke vrijednosti.

1. Konvertibilna marka koristi isti fiksni tečaj prema euru kao i njemačka marka (1 euro = 1.95583 konvertibilnih maraka).

Svjedoku je posebno stavljeno do znanja da pred sud dolaze ljudi različitih vjerskih ubjeđenja i različitih religija, da je neophodno povjerenje u sud i da zbog toga Sud nije mjesto gdje se vjerska uvjerenja mogu ispoljavati na način koji diskredituje neka opšta pravila i načela koja važe u jednom multikulturalnom društvu, te da je zakonodavac zbog toga propisao obavezu svih koji se pojave pred Sudom da poštuju Sud i njegova pravila.

Odbijanje svjedoka da prihvati pravila Suda i da prihvatanjem upozorenja pokaže da poštuje Sud, Sud je ocijenio kao najgrublje narušavanje reda u sudnici. Ovakvo ponašanje Sud je doveo u vezu sa više identičnih slučajeva pred ovim Sudom, u kojima su se pripadnici istih vjerskih zajednica ponašali na identičan način, javno šaljući poruke da ne priznaju Sud. Učestalost ovako drskog ponašanja i ignorisanja Suda poprima elemente opasne kriminogene aktivnosti i nesumnjivo predstavlja posebnu društvenu opasnost. Nije potrebno posebno dokazivati koliko ovakvo ponašanje šteti ugledu Suda i povjerenju u Sud. Moglo bi se osnovano zaključiti da je ono u osnovi usmjereno protiv države i osnovnih društvenih vrijednosti, zbog čega je neophodno ostro i beskompromisno reagovanje država svim raspoloživim represivnim mjerama protiv takvog ponašanja. Povlačenje države pred ovakvim i sličnim ekstremizmima može imati ozbiljne posljedice po ugled pravosuđa i stabilnost bh društva.

Imajući u vidu učestalost, ozbiljnost i težinu ovakvih oblika narušavanja reda u sudnicama, kao i njegove štetne posljedice, Sud je odlučio da narušavanje reda od strane svjedoka kazni sa maksimalno predviđenom kaznom od 10.000 KM. Težina kazne treba da bude poruka svim korisnicima Suda da je nepoštovanje suda nedopustivo, da se Sud mora poštovati i da je mjera poštovanja Suda i mjera poštovanja države BiH.“

8. Dana 11.10.2012. godine žalbeno vijeće istog suda smanjilo je iznos novčane kazne na 3.000 KM i potvrdilo preostali dio prvostepenog rješenja. To vijeće je bilo mišljenja da je pravilo da se skine svaki odjevni predmet za glavu u prostorijama javnih institucija jedno od osnovnih pravila života u društvu. Vijeće je nadalje smatralo da je u sekularnoj državi kakva je Bosna i Hercegovina, zabranjena svaka manifestacija vjere u sudnici. Relevantni dio tog rješenja glasi:

„Po ocjeni ovog vijeća, notorno je i opšte poznato da se prilikom ulaska u zatvorene prostorije, pogotovo prostorije državnih i drugih institucija i druge javne, skidaju kape, šeširi i drugi odjevni predmeti za glavu, s obzirom da u takvim slučajevima prestaje potreba njihovog nošenja i da skidanje kape ili šešira predstavlja izraz poštovanja prema toj instituciji i njenoj funkciji. Polazeći od toga, obaveza skidanja odjevnih predmeta za glavu nije nešto što postoji samo u Sudu BiH, nego i svim drugim sudovima i institucijama u BiH, a što je slučaj i u svim drugim zemljama sa uređenim pravnim sistemima. Takvo pravilo i takva obaveza se odnosi na sva lica bez izuzetka i bez obzira na vjersku, spolnu, nacionalnu ili drugu pripadnost.

Dakle, radi se o obaveznom postupanju svih osoba, koje u bilo kojem svojstvu pristupaju Sudu BiH, a koje je detaljnije razrađeno odredbom člana 20. Kućnog reda i obaveza korisnika kompleksa pravosudnih institucija u kojoj je propisano: „Posjetiocima je zabranjen ulazak u Kompleks u odjeći koja ne odgovara opšteprihvaćenim standardima odijevanja u poslovnom okruženju. Posjetiocima u Kompleksu nije dozvoljeno odijevati mini suknje, kratke hlače, ljetne majice sa tankim bretelama, obuću otvorenih stopala i druge odjevne predmete koji ne priliče poslovnom okruženju u pravosudnim institucijama.“

Iz podataka u spisu proizilazi da je postupajući sudija u konkretnom slučaju, rukovodeći se prethodno navedenim, najprije upozorio svjedoka na obavezu skidanja odjevnog predmeta – kape prilikom boravka u sudnici, a potom mu dao i dodatno vrijeme od 10 minuta da razmisli o tome, kao i posljedicama odbijanja neredbe predsjednika vijeća. Kako svjedok ni nakon toga nije skinuo kapu, čime je svjesno iskazao nepoštivanje prema sudu i narušio red suda, predsjednik vijeća, čija je obaveza, pored ostalog, i da održava red u sudnici, mu je na osnovu odredbe člana 242. stav 3. ZKP BiH, opravdano izrekao novčanu kaznu.

Iz prethodno navedenog proizilazi da postupajući sudija nije bio taj koji je „sam propisao“ obavezu skidanja kape prilikom pristupanja svjedoka na glavni pretres i odmah pristupio primjeni novouspostavljenog propisa i izricanju sankcije, kako se to žalbom prikazuje, nego je riječ o opšteprihvaćenom standardu ponašanja pred sudom, primjenjivanom ne samo u ovom, nego i svim drugim sudovima, i to ne od odluke postupajućeg predsjednika vijeća, kako to žalba prikazuje, nego kroz cijelu istoriju pravosuđa. Pored toga, riječ je o obavezi koja proizilazi i iz citirane odredbe člana 20. Kućnog reda i obaveza korisnika kompleksa pravosudnih institucija, koja se odnosi na sve koji se u bilo kojoj ulozi nađu u kompleksu pravosudnih institucija BiH. Stoga se tvrdnje advokata Mulahalilović Osmana istaknute u žalbi ukazuju ne samo neosnovanim, nego i potpuno neprimjerenim.

Bez osnova su i tvrdnje žalbe da je svjedoku izrečena kazna samo zbog njegovog svojstva vjernika i prakticiranja vjere, te da je takvim postupanjem suda došlo do diskriminacije svjedoka. Ovo iz razloga što se obaveza skidanja kape i primjerenog ponašanja, odnosi na sve one koji pristupe u sud, bez izuzetka. Sva lica koja pristupaju sudu, bez obzira na vjeru, naciju, spol ili drugu pripadnost, imaju ista prava i obaveze i dužna su, pored ostalog i skinuti kape, šešire i druge odjevne predmete sa glave, što je svjedoku i objašnjeno. Suprotno postupanje bilo koga, oduvijek se tumačilo, a i danas se tumači kao izraz nepoštivanja suda, što je i podnosiocu žalbe itekako dobro poznato. Nadalje, Bosna i Hercegovina je kao što je navedeno i u pobijanom rješenju, sekularna država, u kojoj je religija odvojena od javnog života, zbog čega i po ocjeni ovog vijeća, prostorije suda ne mogu biti mjesto za manifestovanje bilo koje vjere i ispoljavanje bilo čije vjerske pripadnosti, na bilo koji način.

Iz prethodno navedenog, jasno proizilazi da svjedoku Hamidović Husmetu ni na koji način nisu uskraćena njegova prava da vjeruje i slobodno manifestuje i prakticira vjeru u svom domu i svim drugim mjestima predviđenim za to, ali ne i u sudnici, zbog čega ne stoje tvrdnje advokata Mulahalilović Osmana o navodnoj povredi prava zagarantovanih Ustavom i Evropskom konvencijom o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda, kao i diskriminaciji svjedoka na vjerskoj osnovi.

Nakon što je ocijenilo da je iz navedenih razloga, kažnjavanje svjedoka bilo opravdano, a podnešena žalba neosnovana u tom dijelu, apelaciono vijeće je razmotrilo pobijano rješenje i u pogledu visine izrečene novčane kazne. U vezi s tim, apelaciono vijeće je zaključilo da je ista prema svjedoku Hamidović Husmetu, ipak prestrogo odmjerenjena.

Naime, žalba osnovano ukazuje da novčana kazna od 10.000,00 KM predstavlja maksimalnu novčanu kaznu predviđenu za narušavanje reda u sudnici. Maksimalna kazna bi međutim, i prema ocjeni apelacionog vijeća, trebala biti izricana u slučaju najgrubljeg i najbezobzirnijeg ponašanja određenog lica u sudu i prema sudu.

Što se tiče kriterija od značaja pri određivanju visine novčane kazne za narušavanje reda u sudnici, svakako treba imati u vidu oblik i intenzitet nepoštivanja koje je određeno lice/osoba iskazala prema sudu, što je pobijanim rješenjem i cjenjeno, dok u

pogledu imovnog stanja lica koje se kažnjava, na čemu žalba insistira, valja imati u vidu da je novčana kazna koja se izriče zbog ponašanja svjedoka, po svojoj prirodi, disciplinskog karaktera i ne potpada pod krivičnopravne sankcije, prilikom čijeg izricanja se mora voditi računa i o imovnom stanju lica kome se izriče.

Iako je svjedok u konkretnom slučaju iskazao visok stepen upornosti u nepoštivanju suda (kapu nije skinuo čak ni nakon pauze od 10 minuta, koja mu je data da razmisli), koja činjenica svakako utiče na visinu novčane kazne, same radnje svjedoka (neskidanje kape) po svom obliku ne predstavljaju najgrublje radnje nepoštivanja suda, da bi iste opravdale izricanje maksimalne novčane kazne. Pri tome valja imati u vidu da svjedok, osim što nije skinuo kapu, ipak nije pri tome verbalno, niti na neki drugi, grublji način iskazivao nepoštivanje prema sudu ili vrijeđao sud, zbog čega u konkretnom slučaju ipak nije bilo mjesta izricanju maksimalne novčane kazne i pored činjenice da je zaista u posljednje vrijeme sve češća pojava nepoštivanja suda od strane pripadnika iste vjerske zajednice. Iako svaka kazna, pa i disciplinska, u određenoj mjeri ima za cilj i generalnu prevenciju, valja imati u vidu da je disciplinska kazna ipak, primarno usmjerena prema određenoj individui, te da svako treba da odgovara za svoje ponašanje i djela i za to bude adekvatno kažnjen, a ne da bude kažnjen i za djela i ponašanje drugih pripadnika bilo koje grupe. Uz to, smisao odredbe člana 242. stav 3. ZKP BiH je prije svega sankcionisanje - novčano kažnjavanje pojedinca, u mjeri srazmjernoj njegovom iskazanom nepoštivanju suda.

Cijeneći okolnosti konkretnog slučaja, apelaciono vijeće smatra da je novčana kazna u iznosu od 3.000,00 KM primjerena obliku i intenzitetu nepoštivanja suda, odnosno narušavanja reda u sudnici iskazanog od strane ovog svjedoka, zbog čega je u ovom dijelu valjalo djelimično uvažiti žalbu advokata Mulahalilovića, te preinačiti pobijano rješenje.“

9. Kako aplikant nije platio novčanu kaznu, dana 27.11.2012. godine novčana kazna je pretvorena u trideset dana zatvora u skladu sa članom 47. Krivičnog zakona. To rješenje je potvrđeno dana 13.12.2012. godine, te je aplikant odmah upućen na služenje zatvorske kazne.

10. Dana 9.07.2015. godine Ustavni sud Bosne i Hercegovine utvrdio je da nije došlo do povrede članova 9. i 14. Konvencije, te je u potpunosti prihvatio obrazloženje državnog suda. Istovremeno, Ustavni sud je utvrdio povredu člana 6. Konvencije zbog automatizma kojim se novčane kazne zamjenjuju kaznom zatvora, te je naredio izmjenu člana 47. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine. Međutim, Ustavni sud je odlučio da ne poništi rješenje kojim je u ovom predmetu novčana kazna zamijenjena zatvorkom, pozivajući se na načelo pravne sigurnosti.

Relevantni dio odluke većine glasi:

„40. Ustavni sud zapaža da se u apelantovom slučaju radi o jednoj specifičnoj situaciji u kojoj se prepliću, sa jedne strane, općeprihvaćeni standard ponašanja u jednoj pravosudnoj instituciji, te, s druge strane, apelantovo pravo da u sudnici, suprotno općeprihvaćenom standardu ponašanja, ispolji pripadnost svojoj vjerskoj zajednici. Apelant smatra da Sud BiH nije imao uporište u zakonu da njegovo nepokoravanje naredbi Suda novčano kazni, ukazujući da u ZKPBiH ne postoji odredba koja tako što propisuje zbog čega mu je prekršeno pravo na slobodu misli, savjesti i vjere.

41. Polazeći od ključnog apelantovog prigovora, da ograničenje u konkretnom slučaju nije bilo propisano zakonom, Ustavni sud podsjeća da je Evropski sud (vidi,

The Sunday Times protiv Ujedinjenog Kraljevstva (broj 1), 26. april 1979. godine, Serija A broj 30, str. 31, tačka 49) usvojio stav o izrazu „propisano zakonom“, u vezi sa stavom 2. člana 9. Evropske konvencije, te istakao da, prema njegovom mišljenju, slijede dva zahtjeva koja proizlaze iz izraza „propisano zakonom“. „Prvo, zakon mora biti primjereno dostupan: građanin mora biti u mogućnosti da ima indikacije da su okolnosti pravnog pravila primjenjive na određeni predmet. Drugo, norma se ne može smatrati 'zakonom' osim ako je formulirana s dovoljnom preciznošću kako bi se omogućilo građanima da reguliraju svoje ponašanje: građanin mora biti u stanju - ako je potrebno uz odgovarajući savjet - da predvidi, do stepena koji je razuman u određenim okolnostima, posljedice koje za sobom može izazvati određena akcija.“ Osim toga, tekst mnogih zakona nije apsolutno precizan. Potreba da se izbjegne prekomjerna krutost i da se ide ukorak s promjenjivim okolnostima znači da su mnogi zakoni neizbježno definirani terminima koji su, u većoj ili manjoj mjeri, nejasni. Tumačenje i primjena tih propisa zavise od prakse (vidi, op. cit., Kokkinakis protiv Grčke).

42. Dakle, raspravljajući o pitanju da li je u konkretnom slučaju Sud BiH prilikom donošenja osporenog rješenja postupao u skladu sa zakonom, Ustavni sud zapaža da odredba člana 242. stav 3. ZKPBiH propisuje da sudija, odnosno predsjednik vijeća, može udaljiti iz sudnice i kazniti novčanom kaznom do 10.000,00 KM osobu koja učestvuje u postupku, a koja ometa red u sudnici, odnosno ne pokorava se naređenjima suda. Ustavni sud, također, zapaža da citirana odredba, koju je Sud BiH imao u vidu prilikom odlučivanja, ne propisuje taksativno sve vrste ponašanja koje se mogu smatrati narušavanjem reda u sudu, već sud, u okolnostima konkretnog slučaja, ocjenjuje da li se neko ponašanje može okarakterizirati kao narušavanje reda, što, dakle, spada u slobodnu procjenu suda (vidi, Ustavni sud, Odluka broj AP 2486/11 od 17. jula 2014. godine, tačka 33, dostupna na www.ustavnisud.ba), a što je konačno općeprihvaćeni standard postupanja sudova u okviru pravosudnih institucija u BiH i što, u konačnici, korespondira sa stavom Evropskog suda iz presude Kokkinakis protiv Grčke da tumačenje i primjena propisa koji su definirani terminima koji su nejasni zavise od prakse.

43. Ustavni sud, dalje, zapaža da je Sud BiH prilikom odlučivanja imao u vidu i odredbu člana 20. Kućnog reda koja propisuje „da je posjetiocima zabranjen ulazak u odjeći koja ne odgovara općeprihvaćenim standardima odijevanja u poslovnom okruženju u pravosudnim institucijama“, kao interni akt Suda BiH i drugih pravosudnih institucija (kompleks pravosudnih institucija). Ustavni sud, isto tako, zapaža da navedena odredba ne precizira koji su to općeprihvaćeni standardi odijevanja, ali da je Sud BiH u konkretnom slučaju imao u vidu da općeprihvaćeni standard ponašanja u civiliziranom društvu nalaže da se prilikom ulaska u zatvoreni prostor neke javne institucije skida kapa sa glave, što, zapravo, predstavlja gest poštovanja prema toj instituciji i njenoj funkciji. Isto tako, Ustavni sud primjećuje da navedeni Kućni red nije javno objavljen, ali da ta okolnost nije sporna, budući da se u konkretnom slučaju radi o jednom općeprihvaćenom i uobičajenom standardu ponašanja u jednoj pravosudnoj instituciji u civiliziranom i demokratskom društvu kakvom teži Bosna i Hercegovina. Ustavni sud, također, smatra da je takav uobičajeni standard ponašanja razumno mogao i morao biti poznat apelantu. Osim toga, Ustavni sud zapaža da je Sud BiH na jasan i nedvosmislen način upozorio apelanta na taj općeprihvaćeni standard ponašanja koji je obavezan za sve posjetioce kompleksa pravosudnih institucija bez obzira na vjersku, spolnu, nacionalnu ili drugu pripadnost.

44. Usto, Ustavni sud, također, zapaža da je Sud BiH jasno upozorio apelanta i na posljedice takvog ponašanja, ostavljajući apelantu, mimo uobičajenih pravila, dodatno vrijeme da razmisli o posljedicama nepokoravanja naredbama suda. Upravo navedeno

postupanje Suda BiH u okolnostima konkretnog slučaja korespondira sa usvojenim stavom Evropskog suda u vezi sa sintagmom „propisano zakonom“ (vidi, op.cit., The Sunday Times protiv Velike Britanije). Navedeno stoga što je apelantu na jasan i nedvosmislen način Sud BiH ukazao na pravila ponašanja u kompleksu pravosudnih institucija, te na posljedice nepoštivanja tih pravila, pri čemu je apelantu, na njegovo insistiranje, dato dodatno vrijeme za razmišljanje o svom ponašanju i posljedicama nepokoravanja naredbama suda. Usto, Ustavni sud posebno naglašava da se ograničenje odnosilo samo za vrijeme boravka u sudnici, odnosno svjedočenja u Sudu BiH. Ustavni sud smatra da Sud BiH ovim ograničenjem na apelanta nije stavio pretjeran teret, budući da je od apelanta isključivo tražio da se u pravosudnoj instituciji ponaša u skladu sa pravilima Kućnog reda, koja važe za sve posjetioce kompleksa pravosudnih institucija, uz poseban naglasak da je ograničenje postojalo samo unutar sudnice. Dakle, imajući u vidu sve navedeno, Ustavni sud u okolnostima konkretnog slučaja smatra da je Sud BiH, koristeći se diskrecionim ovlaštenjima iz odredaba člana 242. stav 3. ZKPBiH, postupio u skladu sa zakonom i da je, suprotno apelantovim shvatanjima, miješanje koje je bilo ograničenog karaktera bilo zakonito.

45. Dalje, u vezi s pitanjem da li je miješanje u konkretnom slučaju imalo legitiman cilj, Ustavni sud zapaža da je Sud BiH prilikom odlučivanja, prije svega, imao u vidu općeprihvaćeni standard ponašanja u jednoj pravosudnoj instituciji, koji ne dozvoljava ulazak u tu instituciju u odjeći koja ne odgovara „općeprihvaćenim standardima odijevanja u poslovnom okruženju pravosudnih institucija“. Zatim, Ustavni sud zapaža da je Sud BiH prilikom odlučivanja imao u vidu neprihvatljivost ispoljavanja vjerske pripadnosti i vjerskih simbola u javnim institucijama koja pri tome krše uobičajene standarde ponašanja, pri čemu je Sud BiH imao u vidu i svoju obavezu da podržava vrijednosti koje ljude zbližavaju, a ne one koje ih razdvajaju. Ustavni sud podsjeća i na stav Suda BiH koji je u tom pravcu naglasio da je Bosna i Hercegovina sekularna država u kojoj je religija odvojena od javnog života zbog čega prostorije suda ne mogu biti mjesto za manifestiranje bilo koje vjere i ispoljavanje bilo čije vjerske pripadnosti. Polazeći od stava Evropskog suda da se u demokratskom društvu u kojem postoji više religija (kao što je to slučaj u Bosni i Hercegovini) može pojaviti potreba za uspostavljanjem ograničenja na slobodu vjere (op. cit., Kokkinakis protiv Grčke) u kontekstu obaveze jedne nezavisne pravosudne institucije „da podržava vrijednosti koje ljude zbližavaju, a ne razdvajaju“, Ustavni sud smatra da je u konkretnom slučaju ograničenje, koje je bilo privremenog karaktera, težilo ciljevima koji su legitimni. Konačno, Ustavni sud podsjeća da odredba člana 242. stav 3. ZKPBiH primarno ima cilj da Sudu BiH u okviru datih ovlaštenja omogući nesmetano i djelotvorno vođenje postupaka, pri čemu je sudiji, odnosno predsjedniku Vijeća radi djelotvornog funkcioniranja prilikom postupanja u krivičnim predmetima data mogućnost da svako neprimjereno ponašanje, koje je usmjereno na narušavanje reda u sudnici, odnosno narušavanje ugleda Suda BiH, novčano sankcionira. U konkretnom slučaju Sud BiH je uporno apelantovo istrajavanje da se ne pokori naredbi Suda ocijenio kao narušavanje ugleda i digniteta jedne pravosudne institucije, pa je, prema ocjeni Ustavnog suda, ograničenje u konkretnom slučaju imalo cilj, prije svega, da zaštiti dignitet jedne pravosudne institucije, što je, svakako, imalo legitiman cilj, u smislu člana 9. stav 2. Evropske konvencije.

46. Konačno, u vezi s pitanjem da li je odluka bila neophodna u demokratskom društvu da bi se postigao jedan od zakonitih ciljeva iz člana 9. stav 2. Evropske konvencije, Ustavni sud podsjeća da, prema ustaljenoj praksi Evropskog suda, države ugovornice imaju određeno polje slobodne procjene u ocjenjivanju postojanja i obima potrebe za miješanjem u prava građana, ali to polje podliježe evropskoj superviziji, obuhvatajući oboje, i zakon i odluke koje se primjenjuju čak i one koje su donijeli nezavisni sudovi (op. cit., Dahlab protiv Švajcarske). Dalje, prema ustaljenoj praksi

Evropskog suda, zadatak suda je da utvrdi da li su mjere koje su poduzete na nacionalnom nivou bile u principu opravdane – a to je da li su razlozi izvedeni kako bi opravdali mjere „relevantni i dovoljni“ i da li su mjere proporcionalne legitimnom cilju kojem se teži (vidi, op. cit., *The Sunday Times* protiv Velike Britanije, str. 28-29, tačka 50²).

47. Dakle, Ustavni sud zapaža da je apelantu izrečena novčana kazna zbog nepoštivanja Suda BiH, odnosno zbog odbijanja naredbe Suda BiH da prilikom ulaska u sudnicu skine kapu s glave. Dalje, Ustavni sud podsjeća da je apelant, zbog nepokoravanja naredbi Suda, prvostepenim rješenjem kažnjen novčanom kaznom u iznosu od 10.000,00 KM, ali da je drugostepenim rješenjem novčana kazna smanjena na iznos od 3.000,00 KM. Ustavni sud zapaža da je Apelaciono vijeće, nakon preispitivanja prvostepenog rješenja, zaključilo da je apelantu novčana kazna prestrogo odmjerena, te je, uvažavajući sve okolnosti konkretnog slučaja, ocijenilo da je novčana kazna u iznosu od 3.000,00 KM primjerena obliku i intenzitetu nepokoravanja naredbi Suda, odnosno narušavanju reda u sudnici. Ustavni sud zapaža da je Sud BiH u konkretnom slučaju postupio u skladu sa svojim diskrecionim ovlaštenjem, koje mu pruža odredba člana 242. ZKPBiH, koja omogućava sudu da novčano kazni učesnike u postupku koji se ne pokoravaju naredbama suda, a sve radi nesmetanog funkcioniranja postupka, te očuvanja autoriteta i digniteta suda. Ustavni sud podsjeća da je prilikom razmatranja ovog pitanja imao u vidu i činjenicu da je, zbog neplaćanja kazne, apelantu novčana kazna zamijenjena kaznom zatvora, shodno odredbi člana 47. KZBiH. Međutim, Ustavni sud naglašava da će taj segment biti predmet posebnog ispitivanja u narednim tačkama ove odluke u kontekstu kršenja prava na pravično suđenje. Stoga, imajući u vidu navedeno i okolnosti konkretnog slučaja, Ustavni sud smatra da ograničenje u konkretnom slučaju nije predstavljalo preveliki teret za apelanta, te da je mjera koju je preduzeo Sud BiH slijedila legitimne ciljeve, u smislu člana 9. stav 2. Evropske konvencije, i da u konkretnom slučaju postoji razuman odnos proporcionalnosti između ograničenja i legitimnog cilja kojem se teži.

48. Shodno navedenom, Ustavni sud zaključuje da osporenim rješenjem nije prekršeno apelantovo pravo na poštivanje slobode manifestacije vjere prema članu II/3.g) Ustava Bosne i Hercegovine i člana 9. Evropske konvencije.“

11. Dvojica od osam sudija Ustavnog suda priložilo je izdvojena mišljenja. Oni se nisu suglasili s većinom sudija u pogledu članova 9. i 14. Konvencije. Naročito, budući da se aplikant odazvao pozivu suda i da je ustao prilikom obraćanja sudu, oni su zauzeli stav da njegovo ponašanje nije predstavljalo nepoštivanje suda. Oni su također smatrali da, za razliku od javnih službenika, građani koji postupaju u privatnom svojstvu poput aplikanta, nisu dužni biti neutralni. Stoga je kažnjavanje aplikanta zbog odbijanja da skine vjerski simbol u sudnici, po njihovom mišljenju predstavljalo nesrazmjerno miješanje u njegovo pravo na slobodu vjere.

2. Relevantna tačka je tačka 62, a ne 50.

II. RELEVANTNO DOMAĆE PRAVO I PRAKSA

A. U pogledu nošenja vjerskih simbola

12. Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2013. godine, muslimani čine skoro 51% stanovništva Bosne i Hercegovine, a kršćani skoro 46% (oko dvije trećine kršćana su pravoslavci, a jedna trećina katolici).

13. Ustav Bosne i Hercegovine garantira „najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i osnovnih sloboda“, uključujući i slobodu vjeroispovjesti (vidi član II Ustava). Iako načelo sekularizma nije izričito utvrđeno u Ustavu, iz Zakona o slobodi vjere³ iz 2004. godine, kao i iz prakse Ustavnog suda Bosne i Hercegovine (vidi naročito odluke br. AP 286/06, 29.09.2007, tačka 28, i AP 377/16, 20.04.2016, tačka 35) proizlazi da je Bosna i Hercegovina sekularna država.

Relevantne odredbe Zakona o slobodi vjere iz 2004. godine glase:

Član 1. (1)

„Ovim zakonom se, poštujući vlastita naslijeđa i tradicionalne vrijednosti tolerancije i suživota prisutnih u viševjerskom karakteru Bosne i Hercegovine, a u namjeri da se doprinese unapređivanju međusobnog razumijevanja i poštivanja prava na slobodu savjesti i vjere, uređuje jedinstveni pravni okvir u kojem će sve crkve i vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini djelovati i biti izjednačene u pravima i obavezama bez ikakve diskriminacije.“

Član 11. (1)

„Crkve i vjerske zajednice upravljaju sobom na svom unutrašnjem planu u skladu s vlastitim aktima i naučavanjem, što neće imati nikakvih građansko-pravnih učinaka i što se neće prinudno provoditi od strane javne vlasti niti može biti primjenjivano na one koji nisu članovi.“

Član 14.

„Crkve i vjerske zajednice odvojene su od države a to znači da:

(1) Država ne može priznati status državne vjere ni jednoj vjeri niti status državne crkve ili vjerske zajednice ni jednoj crkvi ili vjerskoj zajednici;

(2) Država nema pravo miješati se u unutrašnju organizaciju i poslove crkava i vjerskih zajednica;

(3) Nijedna crkva ili vjerska zajednica, ni njeni službenici, ne mogu dobivati posebne privilegije od države u odnosu na druge crkve ili vjerske zajednice i njihove službenike, niti može formalno učestvovati u radu političkih ustanova, osim kako je navedeno u stavu 4. ovog člana;

(4) Država može, na osnovu jednakosti prema svima, davati materijalnu podršku crkvama i vjerskim zajednicama za očuvanje kulturne i historijske baštine, zdravstvene djelatnosti, obrazovne, karitativne i socijalne usluge koje pružaju crkve i

3. *Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u BiH*, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine br. 5/04.

vjerske zajednice, jedino pod uslovom da crkve i vjerske zajednice spomenute usluge obavljaju bez ikakve diskriminacije, a posebno nediskriminacije na osnovu vjere ili uvjerenja;

(5) Crkve i vjerske zajednice u oblasti porodičnog, roditeljskog prava i prava djeteta mogu obavljati funkciju humanitarne, socijalne i zdravstvene pomoći, vaspitanja i obrazovanja, u skladu s odgovarajućim zakonima koji uređuju ta prava i materiju;

(6) Javnoj vlasti zabranjeno je bilo kakvo uplitanje prilikom izbora, imenovanja ili smjenjivanja vjerskih velikodostojnika, uspostavljanja struktura crkava i vjerskih zajednica ili organizacija koje vrše službu Božiju i druge obrede;

(7) Javno očitovanje vjere ili uvjerenja može biti ograničeno jedino na osnovu zakona i u skladu s međunarodnim standardima kada nadležni organ dokaže da je to neophodno u interesu javne sigurnosti, zaštite zdravlja, javnog morala, ili u cilju zaštite prava i sloboda drugih osoba u skladu s međunarodnopravnim standardima. Crkve i vjerske zajednice imaju pravo žalbe na ovu odluku. Žalbeni organ, prije donošenja odluke o žalbi, mora zatražiti od Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine mišljenje u vezi sa slučajem zabrane javnog očitovanja vjere ili uvjerenja.“

14. Visoko sudsko i tužiteljsko vijeće Bosne i Hercegovine („VSTV“) je 2015. godine izvršilo analizu pravnog okvira u vezi s nošenjem vjerskih obilježja u pravosudnim institucijama⁴. Kako se navodi u toj analizi, sudijama, tužiteljima i sudskim službenicima u Bosni i Hercegovini nije dozvoljeno nošenje takvih obilježja za vrijeme vršenja njihovih dužnosti. VSTV se pozvao na niz domaćih odredbi, a posebno na član 13. Zakona o sudovima u Federaciji Bosne i Hercegovine⁵ iz 2005. godine, te na član 14. Zakona o sudovima Republike Srpske iz 2012. godine⁶. Mada se ta zabrana ne odnosi na druge osobe kao što su stranke i svjedoci, njima se može narediti da skinu vjerski simbol u sudnici ukoliko postupajući sudija u datom predmetu to smatra opravdanim, uzimajući u obzir pravo na slobodu vjeroispovijesti i jednakost pristupa pravosuđu, organizaciju postupka i potrebu održavanja autoriteta pravosuđa. Dana 21.10.2015. godine, VSTV je poslao cirkularni dopis svim sudovima i tužiteljstvima u zemlji podsjećajući ih na ta pravila. Taj dopis je, posebno u pogledu nošenja vjerskih simbola od strane uposlenih u pravosuđu, osudila Islamska zajednica Bosne i Hercegovine, Zastupnički dom Federacije Bosne i Hercegovine, dvije kantonalne skupštine, Agencija za ravnopravnost spolova, Ženska mreža (kao neformalna grupa za prava žena) i drugi. VSTV je tada zatražio od svih sudova i tužiteljstava u zemlji da ga obavijeste da li su nailazili na slučajeve nošenja vjerskih simbola od strane sudija, tužitelja ili sudskih službenika u toku vršenja njihovih dužnosti. Iz dobijenih

4. *Nošenje vjerskih obilježja u pravosudnim institucijama*; analiza je dostupna na web stranici VSTV-a.

5. *Zakon o sudovima u Federaciji Bosne i Hercegovine*, Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine br. 38/05, 22/06, 63/10, 72/10, 7/13 i 52/14.

6. *Zakon o sudovima Republike Srpske*, Službeni glasnik Republike Srpske br. 37/12 i 44/15.

odgovora proizlazi da su jedna sutkinja i oko deset sudskih službenika nosili marame. Dana 10.02.2016. godine VSTV je potvrdio svoj stav da je sudijama, tužiteljima i sudskim službenicima zabranjeno nošenje vjerskih obilježja na poslu. VSTV je sve predsjednike sudova i glavne tužitelje podsjetio na njihovu dužnost da provode to pravilo.

B. U pogledu ispitivanja svjedoka i nepoštivanja suda

15. Relevantni dio člana 81. Zakona o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine glasi⁷:

„(4) U pozivu se svjedok obavještava .. o posljedicama neodazivanja pozivu.

(5) Ukoliko se svjedok ne odazove pozivu, niti svoj izostanak opravda, Sud može izreći novčanu kaznu do 5.000 KM ili narediti prinudno dovođenje.“

16. Relevantni dio člana 86. stav 6. toga zakona glasi:

„S obzirom na životnu dob, tjelesno i duševno stanje ili druge opravdane interese, svjedok se može saslušati putem tehničkih uređaja za prenos slike i zvuka na način da mu stranke i branitelj mogu postavljati pitanja bez prisustva u prostoriji gdje se svjedok nalazi. ...“

17. Relevantni dio člana 242. stav 3. toga zakona propisuje:

„Ako ... svjedok ... ometa red ili se ne pokorava naređenjima ...predsjednika vijeća,... predsjednik vijeća će ga upozoriti. Ako upozorenje bude bezuspješno... predsjednik vijeća može narediti da se osoba udalji iz sudnice i kazni novčanom kaznom do 10.000 KM...“

18. Član 256. zakona propisuje:

„(1) Prilikom ulaska sudije ili vijeća u sudnicu i prilikom njihovog izlaska iz sudnice, svi prisutni, na poziv ovlaštene osobe, treba da ustanu.

(2) Stranke i drugi učesnici postupka dužni su da ustanu kad se obraćaju Sudu, osim ako za to postoje opravdane prepreke.“

19. Pravilo 20. Pravila o kućnom redu u pravosudnim institucijama Bosne i Hercegovine⁸ propisuje da u prostorijama pravosudnih institucija na državnom nivou, uključujući i državni sud, svako mora poštovati pravilo o nošenju odjeće koja „priliči poslovnom okruženju u pravosudnim institucijama“. Ova pravila donijeli su predsjednica državnog suda, glavni tužitelj i predsjednik VSTV-a, u junu 2009. Ona nisu objavljena u Službenom listu, ali su istaknuta u zgradi državnog suda tako da su lako uočljiva svim posjetiteljima.

7. *Zakon o krivičnom postupku BiH*, Službeni list Bosne i Hercegovine br. 3/03, 32/03, 36/03, 26/04, 63/04, 13/05, 48/05, 46/06, 76/06, 29/07, 32/07, 53/07, 76/07, 15/08, 58/08, 12/09, 16/09, 93/09 i 72/13.

8. *Kućni red i obaveze korisnika kompleksa pravosudnih institucija Bosne i Hercegovine*.

C. U pogledu zamjene novčane kazne kaznom zatvora

20. Član 47 Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine⁹ glasi:

„(1) Novčana kazna se ne naplaćuje prinudno.

(2) Ako se novčana kazna ne može u cijelosti ili djelimično naplatiti u roku koji je utvrđen presudom, sud će bez odlaganja donijeti odluku da se novčana kazna zamijeni kaznom zatvora.

(3) Novčana kazna će se zamijeniti kaznom zatvora tako što će se za ... svakih započelih 100 KM novčane kazne odrediti jedan dan zatvora, s tim da ne može prekoračiti propisanu kaznu za to djelo.

(4) Ako osuđeni isplati samo dio novčane kazne, ostatak će se srazmjerno pretvoriti u zatvor, a ako osuđeni isplati ostatak novčane kazne, izvršenje zatvora će se obustaviti.“

III. KOMPARATIVNO PRAVO

21. Sud je izvršio komparativnu studiju zakonodavstava trideset i osam država potpisnica (Albanije, Armenije, Austrije, Azerbajdžana, Belgije, Bugarske, Hrvatske, Kipra, Estonije, Finske, Francuske, Njemačke, Grčke, Mađarske, Italije, Latvije, Lihtenštajna, Litvanije, Bivše Jugoslavenske Republike Makedonije, Moldavije, Monaka, Crne Gore, Holandije, Norveške, Poljske, Portugala, Rumunije, Rusije, San Marina, Srbije, Slovačke, Slovenije, Španije, Švedske, Švicarske, Turske, Ukrajine i Ujedinjenog Kraljevstva). Nošenje vjerskih simbola u sudnici od strane privatnih osoba nije regulirano kao takvo zakonima bilo koje od navedenih zemalja. Prema tome, nijedna od njih ne zabranjuje nošenje takvih simbola samo zbog toga što su oni vjerski. Pa ipak, potrebno je napomenuti da manji broj država potpisnica primjenjuje blaže ili strožije definiran odjevni kodeks za privatne osobe u prostorijama suda, a u četiri države to znači otkrivanje glave u sudnici (Belgija, Italija, Portugal i Slovačka). Ovo pravilo, kako izgleda, u Italiji, Portugalu i Slovačkoj nikada nije primijenjeno na vjerska obilježja. Kada je riječ o Belgiji, nedavna studija Centra za ljudska prava Univerziteta Ghent pokazuje da je samo oko 30% belgijskih sudija ikada iskoristilo ovu odredbu. Od te manjine sudija, oko 80% je objasnilo da su ovu odredbu koristili samo u pogledu ne-vjerskih pokrivala za glavu, poput kape za bejzbol¹⁰.

22. Posebna pravila mogu se primijeniti na odjeću kojom se pokriva lice (poput burke i nikaba). Na primjer, u predmetu *R protiv D (R)* ([2013] Eq LR 1034), britanski sudija je presudio kako slijedi:

9. *Krivični zakon BiH*, Službeni list Bosne i Hercegovine br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10, 47/14, 22/15 i 40/15.

10. Predmet jedne građanske stranke u krivičnom postupku kojoj nije dozvoljen pristup sudnici u Briselu nakon što je odbila skinuti svoju islamsku maramu vodi se pred Sudom (*Lachiri protiv Belgije*, br. 3413/09, dostavljen državi dana 9.10.2015. godine).

„(1) Optužena se mora povinovati svim naredbama suda kako bi se omogućilo da se utvrdi njen identitet na odgovarajući način u bilo kojoj fazi postupka.

(2) Optužena može nositi nikab za vrijeme suđenja, osim kada daje iskaz.

(3) Optužena ne može davati iskaz noseći nikab.

(4) Optužena može dati iskaz iza zastora koji će je zaštititi od pogleda javnosti, ali ne od pogleda sudije, porote i pravnih zastupnika; ili putem TV linka uživo.

(5) Fotografiranje i snimanje nikad nisu dozvoljeni na sudu. Ali u ovom slučaju, također naređujem da se na sudu ne može uraditi, odnosno izvan suda prenijeti ili objaviti crtež, skica ili bilo kakva druga slika optužene dok je njeno lice otkriveno.“

IV. OSTALI RELEVANTNI MATERIJALI

23. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini osnovana je 1882. godine za vrijeme austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini. Nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, sjedište Islamske zajednice je premješteno iz Sarajeva u Beograd. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini odvojila se od Beograda 1993. godine, ubrzo nakon što je Bosna i Hercegovina postala neovisna. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini i njen poglavar, veliki muftija Bosne i Hercegovine, najviši su vjerski autoriteti za oko četiri miliona muslimana u svijetu. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini ima nadležnost u cijeloj Bosni i Hercegovini, kao i u Hrvatskoj, Sloveniji, te u bošnjačkim vjerskim zajednicama i džamijama širom svijeta. Islamska zajednica u Crnoj Gori nije formalno pod jurisdikcijom Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, ali priznaje velikog muftiju Bosne i Hercegovine kao najviši moralni autoritet muslimana u regionu. U Srbiji, međutim, postoji spor o tome da li Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini ili Islamska zajednica u Srbiji ima nadležnost u toj zemlji.

24. Pozicija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini o nošenju hidžaba/marame i kape iznosi se u pismu upućenom g. Osmanu Mulahaliloviću, aplikantovom advokatu, dana 19.09.2016. godine¹¹:

„Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini je preko svog najvišeg vjerskog organa, Vijeća muftija, zauzela stav o nošenju marame i o karakteru marame u islamskom učenju, u vidu Fetve u kojoj je utvrđeno:

'Hidžab, odnosno marama koju nose muslimanke, jeste vjerska obavza i odjevna praksa muslimanke propisana osnovnim izvorima islama Kur'anom i Sunnetom'

Kada je u pitanju nošenje kape, ona predstavlja dio višestoljetne tradicije muslimana u Bosni i Hercegovini, ali i drugih naroda. Nošenje kape ne predstavlja strogu vjersku obavezu, ali je tako jako tradicijski ukorijenjena da je mnogi doživljavaju vjerskom obavezom. Do najnovijih diskusija o nošenju kape koje su uzrokovane nekim odlukama u pravosudnim organima Bosne i Hercegovine, nije nam poznato da je

11. Aplikant je Sudu dostavio kopiju pisma i njegov prijevod na engleski jezik, dana 22.09.2016.godine

nošenje kape zabranjivano u ranijim sistemima, nego je uvijek uvažavano kao dio tradicijskog identiteta svake osobe, budući da je njeno nošenje bilo izraz pristojnosti u oblačenju i prilikom pojavljivanja u javnosti.“

PRAVO

I. NAVODNA POVREDA ČLANA 9. KONVENCIJE

25. Aplikant se žalio da je njegovo kažnjavanje zbog nošenja kape u sudnici suprotno članu 9. koji glasi:

„1. Svako ima pravo na slobodu misli, savjesti i vjeroispovijesti; ovo pravo uključuje slobodu promjene vjere ili uvjerenja, te slobodu čovjeka da sam ili zajedno s drugima, javno ili privatno, ispoljava svoju vjeru ili uvjerenje molitvom, propovijedanjem, vršenjem prakse i obredom.

2. Sloboda ispoljavanja vjere ili uvjerenja može biti podvrgnuta samo onim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu u interesu javne sigurnosti, radi zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih.“

A. Preliminarna napomena

26. Na početku treba napomenuti da u ovom predmetu nije riječ o nošenju vjerskih simbola i odjeće na radnom mjestu (u tom smislu, vidi *Dahlab protiv Švicarske* (odl.), br. 42393/98, ESLJP 2001-V; *Kurtulmuş protiv Turske* (odl.), br. 65500/01, ESLJP 2006-II; *Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, br. 48420/10 i 3 druga, ESLJP 2013; i *Ebrahimian protiv Francuske*, br. 64846/11, ESLJP 2015). Zapravo, on se odnosi na svjedoka u krivičnom postupku, što je potpuno drugačije pitanje. Prema tome, javna debata koja je sada u toku u Bosni i Hercegovini o nošenju vjerskih simbola i odjeće od strane službenika u pravosuđu (vidi tačku 14. ove presude), te podnesci aplikanta u tom smislu, nisu relevantni za predmetni slučaj.

B. Dopuštenost

27. Vlada nije stavila bilo kakav prigovor u pogledu dopuštenosti. Budući da ova pritužba nije očigledno neosnovana u smislu člana 35. stav 3 (a) Konvencije, niti je nedopuštena po bilo kojem drugom osnovu, ona se mora proglasiti dopuštenom.

C. Meritum

1. Podnesci strana

28. Aplikant ističe da je nošenje kape njegova vjerska obaveza, budući da je i Prorok Muhamed nosio kapu. U njegovom slučaju, zabrana nošenja kape predstavljala je „ograničenje“ ispoljavanja njegove vjere. Po njegovom mišljenju, to ograničenje nije bilo zakonito budući da nijedna zakonska odredba ne zabranjuje izričito nošenje kape u sudnici. Pravila o kućnom redu na koja se pozivaju domaće odluke (vidi tačku 19. ove presude) ne mogu u pravni sistem uvoditi zabrane koje nisu propisane zakonom. Također, sankcija koja mu je izrečena bila je nesrazmjerna. Po mišljenju aplikanta, državni sud je želio poslati poruku vjernicima da nisu dobrodošli na tom sudu i da će biti zatvoreni ako i kada dođu u njegove prostorije.

29. Vlada se složila s aplikantom da zabrana nošenja kape u sudnici predstavlja „ograničenje“ ispoljavanja njegove vjere. U vezi s tim ona se pozvala na praksu Ustavnog suda Bosne i Hercegovine i Opći komentar br. 22 o pravu na slobodu misli, savjesti i vjere koji je usvojio UN-ov Odbor za ljudska prava dana 27.09.1993. godine, a prema kojem „Poštovanje i prakticiranje vjere ili uvjerenja može obuhvatati... nošenje karakteristične odjeće ili pokrivala za glavu“ (dokument br. CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, § 4). Pa ipak, vlada je tvrdila da je ograničenje bilo zakonito. Pravila o kućnom redu na koja se pozivaju domaće odluke potrebno je čitati u vezi sa članom 242. stav 3. Zakona o krivičnom postupku, koji postupajućem sudiji daje široko diskreciono pravo u pogledu pitanja koja se odnose na čuvanje dostojanstva suda (vidi tačku 17. ove presude). U pogledu cilja ograničenja, stav vlade je da je postupajući sudija jednostavno primijenio opće prihvaćeno pravilo uljudnosti i pristojnog ponašanja prema kojem se u Bosni i Hercegovini ne može nositi kapa u sudnici. Također, postupajući sudija je djelovao u cilju zaštite načela sekularizma koje je od vitalnog značaja za multikulturalna društva poput onog u Bosni i Hercegovini. Budući da je osporena mjera poduzeta u kontekstu osjetljivog i kompleksnog predmeta koji se odnosi na teroristički napad protiv Ambassade Sjedinjenih Američkih Država, vlada je tvrdila da je ograničenje o kojemu je riječ bilo srazmjerno.

2. Ocjena Suda

(a) Da li je postojalo „ograničenje“ u smislu člana 9. stav 2.

30. Strane su se složile da je kazna koja je izrečena aplikantu zbog nošenja kape u sudnici predstavljala ograničenje ispoljavanja njegove vjere. Ovo je u suglasju sa službenim stavom Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini prema kojem nošenje kape ne predstavlja izričitu vjersku obavezu, ali ono ima tako jake korjene u tradiciji da je mnogi smatraju vjerskom obavezom (vidi zadnji pasus dopisa od 19.09.2016. godine u

tački 24. ove presude). Ovo je također u skladu s odlukom Ustavnog suda (vidi tačku 10. ove presude).

31. Takvo ograničenje nije spojivo sa članom 9. stav 2. osim ukoliko je „propisano zakonom“, slijedi jedan ili više legitimnih ciljeva navedenih u tom stavu i ako je „neophodno u demokratskom društvu“ kako bi se postigao cilj ili ciljevi o kojima je riječ.

(b) Da li je mjera bila „propisana zakonom“

32. Sud ponavlja da izraz „propisana zakonom“ u drugom stavu člana 9. ne samo da zahtijeva da osporena mjera ima pravni temelj u domaćem zakonu, nego se također odnosi i na kvalitet dotičnog zakona koji mora biti dostupan osobama o kojima je riječ i predvidiv u pogledu njegovih učinaka (vidi *İzzettin Doğan i drugi protiv Turske* [VV], br. 62649/10, tačka 99, ESLJP 2016).

33. U predmetnom slučaju, mišljenja strana u postupku o tome da li je osporena mjera bila „propisana zakonom“ bila su različita. Kako je istaknuo aplikant, nijedna zakonska odredba ne zabranjuje izričito nošenje kape u sudnici (vidi također stav VSTV-a u vezi s tim u tački 14. ove presude). Međutim, aplikant nije kažnjen na osnovu bilo kakve opće zabrane, već na osnovu ovlasti koja pripada postupajućem sudiji da uređuje vođenje postupka na državnom sudu kako bi osigurao da ne dođe do zloupotrebe suda, te da postupak bude pravičan za sve strane, koja odredba je neizbježno formulirana nejasnim terminima (vidi član 242. stav 3. Zakona o krivičnom postupku u tački 17. ove presude). Ustavni sud je temeljito ispitaio ovo pitanje i zaključio da je miješanje bilo zakonito, posebno uzimajući u obzir činjenicu da je predsjednik sudskog vijeća upozorio aplikanta na postojeće pravilo i na posljedice njegovog nepoštivanja (vidi tačku 10. ove presude). Sud nema jakih razloga da odstupa od utvrđenja Ustavnog suda. On stoga smatra da je postojao zakonski osnov za ograničenje nošenja kape u sudnici.

(c) Da li je postojao legitiman cilj

34. Sud je već utvrdio da je popis izuzetaka kada je riječ o slobodi osobe na ispoljavanje vjere ili uvjerenja iz člana 9. tačka 2. iscrpan, te da je njihova definicija restriktivna (vidi *S.A.S. protiv Francuske* [VV], br. 43835/11, tačka 113, ESLJP 2014, i izvore koji su tu citirani). Stoga, da bi bilo spojivo s Konvencijom, ograničenje ove slobode mora slijediti cilj koji se može povezati s jednim od onih koji su navedeni u toj odredbi.

35. Aplikant je zauzeo stav da miješanje u njegovu slobodu ispoljavanja vjere nije korespondiralo ni sa jednim od ciljeva navedenih u članu 9. stav 2. Vlada je sa svoje strane tvrdila da je osporena mjera slijedila dva legitimna cilja: zaštitu prava i sloboda drugih; i održavanje autoriteta i nepristranosti pravosuđa. Sud napominje da se u drugom stavu člana 9. ne pominje izričito drugi od ovih ciljeva. U pogledu prvog od navedenih ciljeva – osiguranja zaštite prava i sloboda drugih – vlada se pozvala na

načelo sekularizma i potrebu promoviranja tolerancije u post-konfliktnom društvu. Sud je već utvrdio da je sekularizam uvjerenje zaštićeno članom 9. Konvencije (vidi *Lautsi i drugi protiv Italije* [VV], br. 30814/06, tačka 58, ESLJP 2011), te da se cilj podržavanja sekularnih i demokratskih vrijednosti može povezati s legitimnim ciljem „zaštite prava i sloboda drugih“ u smislu člana 9. stav 2. (vidi *Leyla Şahin protiv Turske* [VV], br. 44774/98, tačka 99, ESLJP 2005-XI, i *Ahmet Arslan i drugi protiv Turske*, br. 41135/98, tačka 43, 23.02.2010). Nema razloga za drugačiju odluku u predmetnom slučaju.

(d) Da li je mjera bila „neophodna u demokratskom društvu“

(i) Opća načela

36. Opća načela koja se odnose na član 9. nedavno su ponovljena u predmetu *S.A.S. protiv Francuske*, citiranom gore u tekstu, tačke 124-31:

„124. Onako kako je štiti član 9, sloboda misli, savjesti i vjeroispovijesti predstavlja jedan od temelja „demokratskog društva“ u smislu Konvencije. U svojoj vjerskoj dimenziji, ta sloboda jeste jedan od najvažnijih elemenata identiteta vjernika i njihovog koncepta života, ali i dragocjeno dobro za ateiste, agnostike, skeptike i one koji su ravnodušni u tom pogledu. Pluralizam, neodvojiv od demokratskog društva, koji je skupo osvojen tokom vijekova, ovisi o njoj. Ta sloboda podrazumijeva, *inter alia*, slobodu osobe da se pridržava ili nepridržava vjerskih uvjerenja, te da prakticira ili nepracticira neku vjeru (vidi, *inter alia*, *Kokkinakis protiv Grčke*, od 25. maja 1993, tačka 31, Serija A no. 260-A; *Buscarini i ostali protiv San Marina* [VV], broj 24645/94, tačka 34, ESLJP 1999-I; i *Leyla Şahin*, citirana gore, tačka 104).

125. Iako je vjerska sloboda prije svega stvar savjesti pojedinca, ona također podrazumijeva slobodu ispoljavanja vjere, individualno i privatno, ili u zajednici s drugima, u javnosti i u krugu onih s kojima se dijeli ista vjera. U članu 9. nabrojani su različiti oblici ispoljavanja vjere ili uvjerenja, tj. molitva, propovijedanje, vršenje vjerskih dužnosti i obredi (vidi, *mutatis mutandis*, *Cha'are Shalom Ve Tsedek protiv Francuske* [VV], broj 27417/95, tačka 73, ESLJP 2000-VII, i *Leyla Şahin*, citirana gore, tačka 105).

Međutim, član 9. ne štiti svako djelo koje je motivirano ili inspirirano vjerom ili uvjerenjem, te ne garantira uvijek pravo na ponašanje u javnoj sferi na način koji diktira vjera ili uvjerenja (vidi, na primjer, *Arrowsmith protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, broj 7050/75, izvještaj Komisije od 12.10.1978, DR 19; *Kalaç protiv Turske*, od 1.07.1997, tačka 27, *Izveštaji o presudama i odlukama 1997-IV*; i *Leyla Şahin*, citirana gore, tačke 105 i 121).

126. U demokratskim društvima u kojima više religija koegzistira u okviru jednog istog stanovništva, može se pokazati potrebnim da se ograniči sloboda ispoljavanja vjere ili uvjerenja kako bi se pomirili interesi različitih grupa i osiguralo poštivanje svake osobe (vidi, *Kokkinakis*, citirana gore, stav 33). To proizilazi i iz stava 2. člana 9. kao i iz pozitivnih obaveza države na osnovu člana 1. Konvencije da jamči svim osobama pod svojom nadležnošću prava i slobode utvrđene u Konvenciji (vidi, *Leyla Şahin*, citirana gore, tačka 106).

127. Sud je često isticao ulogu države kao neutralnog i nepristranog organizatora prakticiranja raznih religija, vjera i uvjerenja, te je naznačavao da ta uloga doprinosi

javnom redu, vjerskoj harmoniji i toleranciji u demokratskom društvu. Kao što je ranije istaknuto, Sud također smatra da je obaveza države da bude neutralna i nepristrana nespojiva s bilo kakvim ovlastima države da ocjenjuje legitimnost vjerskih uvjerenja ili načina na koji se ta uvjerenja izražavaju (vidi, *Manoussakis i ostali protiv Grčke*, od 26.09.1996, tačka 47, *Izveštaji 1996-IV*; *Hasan i Chaush protiv Bugarske* [VV], broj 30985/96, tačka 78, ESLJP 2000-XI; i *Refah Partisi (Stranka prosperiteta) i ostali protiv Turske* [VV], br. 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98, tačka 91, ESLJP 2003-II), kao i da ta obaveza iziskuje da država osigura uzajamnu toleranciju između suprotstavljenih grupa (vidi, među ostalim izvorima presudu *Leyla Şahin*, citirana gore, tačka 107). Prema tome, uloga vlasti u takvim okolnostima nije da otklone uzrok tenzija eliminiranjem pluralizma, nego da osiguraju da konkurentne grupe toleriraju jedna drugu (vidi, *Serif protiv Grčke*, broj 38178/97, tačka 53, ESLJP 1999-IX; vidi također, *Leyla Şahin*, citirana gore, tačka 107).

128. Pluralizam, tolerancija i otvorenost duha su zaštitni znak „demokratskog društva“. Premda pojedinačni interesi ponekad moraju biti podređeni interesima grupe, demokracija ne znači jednostavno da stavovi većine moraju uvijek prevladati; mora se postići ravnoteža kojom se osigurava pravično postupanje prema osobama koje pripadaju manjinama, te izbjegava zloupotreba dominantnog položaja (vidi, *mutatis mutandis*, *Young, James i Webster protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, od 13.08.1981, tačka 63, Serija A broj 44, i *Chassagnou i ostali protiv Francuske* [VV], br. 25088/94, 28331/95 i 28443/95, tačka 112, ESLJP 1999-III). Pluralizam i demokracija moraju biti zasnovani na dijalogu i duhu kompromisa koji nužno podrazumijeva razne ustupke pojedinaca i grupa koji su opravdani da bi se održali i promovirali ideali i vrijednosti demokratskog društva (vidi, *mutatis mutandis*, *Ujedinjena komunistička partija Turske i ostali*, citirana gore, stav 45, i *Refah Partisi (Stranka prosperiteta) i ostali*, citirana gore, stav 99). Ako su ta „prava i slobode drugih“ sama zajamčena Konvencijom i njenim protokolima, mora se prihvatiti da potreba za njihovom zaštitom može rukovoditi države da ograniče ostala prava i slobode, također predviđene Konvencijom. Upravo to stalno traganje za ravnotežom između osnovnih prava svakog pojedinca predstavlja osnov „demokratskog društva“ (vidi, *Chassagnou i ostali*, citirana gore, tačka 113; vidi također, *Leyla Şahin*, citirana gore, stav 108).

129. Također je važno naglasiti fundamentalno supsidijarnu ulogu mehanizma Konvencije. Domaće vlasti imaju direktan demokratski legitimitet, te su, kao što je Sud mnogo puta istaknuo, u načelu u boljem položaju od jednog međunarodnog suda da procijene domaće potrebe i uvjete. Kada je riječ o pitanjima opće politike o kojima mišljenja u demokratskom društvu opravdano mogu biti veoma različita, posebnu težinu treba dati ulozi domaćeg donositelja odluka (vidi, na primjer, *Maurice protiv Francuske* [VV], broj 11810/03, tačka 117, ESLJP 2005-IX). To je naročito slučaj kada je riječ o pitanjima odnosa između države i religija (vidi, *mutatis mutandis*, *Cha'are Shalom Ve Tsedek*, citirana gore, tačka 84, i *Wingrove protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, od 25.11.1996, tačka 58, *Izveštaji 1996-V*; vidi također, *Leyla Şahin*, citirana gore, tačka 109). U pogledu člana 9. Konvencije, državi bi, dakle, u načelu trebalo ostaviti široko polje slobodne procjene prilikom odlučivanja da li je i u kojoj mjeri ograničenje prava na ispoljavanje vjere ili uvjerenja „neophodno“. Imajući u vidu navedeno, prilikom utvrđivanja polja slobodne procjene u datom slučaju, Sud mora voditi računa i o tome šta je ono što je u njemu dovedeno u pitanje (vidi, *inter alia*, *Manoussakis i ostali*, citirana gore, tačka 44, i *Leyla Şahin*, citirana gore, tačka 110). On može uzeti u obzir, ako je potrebno, bilo koji konsenzus i zajedničke vrijednosti koje proizilaze iz praksi država potpisnica Konvencije (vidi, na primjer, *Bayatyan protiv Armenije* [VV], broj 23459/03, tačka 122, ESLJP 2011).

130. U presudi *Leyla Şahin*, Sud je istaknuo da je to naročito slučaj kada je riječ o reguliranju nošenja vjerskih simbola u obrazovnim ustanovama, naročito s obzirom na različite pristupe domaćih vlasti u vezi s tim pitanjem. Pozivajući se na presudu *Otto-Preminger-Institut protiv Austrije* (od 20.09.1994, tačka 50, Serija A broj 295-A) i odluku *Dahlab protiv Švicarske* (broj 42393/98, ESLJP 2001-V), on je dodao da zapravo u Evropi nije moguće raspoznati neki jedinstven koncept značaja religije u društvu, te da se smisao ili učinak javnog izražavanja nekog vjerskog uvjerenja razlikuju ovisno o vremenu i kontekstu. On je primijetio da pravila u tom domenu zbog toga variraju od zemlje do zemlje u skladu s nacionalnom tradicijom i zahtjevima koje nameće potreba da se zaštite prava i slobode drugih i da se održi javni red. Sud je iz toga zaključio da se izbor obima i forme takvih pravila mora neizostavno prepustiti dotičnoj državi do određene mjere, budući da ovisi o specifičnom domaćem kontekstu (vidi, *Leyla Şahin*, citirana gore, tačka 109).

131. Međutim, polje slobodne procjene ide ruku pod ruku s evropskim nadzorom koji se odnosi i na zakon, kao i na odluke u kojima se on primjenjuje. Zadatak Suda je da utvrdi da li su mjere koje su poduzete na domaćem nivou, u načelu opravdane i srazmjerne (vidi, *inter alia*, *Manoussakis i ostali*, citirana gore, tačka 44, i *Leyla Şahin*, citirana gore, tačka 110).“

(ii) *Primjena navedenih načela na predmetni slučaj*

37. Sud zapaža da aplikant nije imao drugog izbora nego da pristupi sudu: u skladu sa Zakonom o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine, svjedok koji se ne odazove pozivu izlaže se opasnosti da bude novčano kažnjen ili prinudno doveden (vidi tačku 15. ove presude). Također je navedeno da je aplikant ustao prilikom obraćanja sudu, kako nalaže domaći zakon (vidi tačku 18. ove presude). Predsjedavajući sudija je saopćio aplikantu da u skladu s Pravilima o kućnom redu također treba skinuti kapu (vidi tačku 19. ove presude). On je objasnio da je nošenje kape suprotno važećem odjevnom kodeksu u pravosudnim institucijama, te da nije dozvoljeno nošenje vjerskih simbola ili odjeće na sudu. Aplikantu je zatim dato određeno vrijeme da razmisli, ali on je na kraju odbio skinuti kapu tvrdeći da je njegova vjerska dužnost da uvijek nosi kapu. Predsjedavajući sudija mu je izrekao novčanu kaznu zbog nepoštivanja suda. Aplikant nije platio kaznu, te je ona zamijenjena zatvorskom kaznom u trajanju od trideset dana (vidi tačku 9. ove presude).

38. Važno je naglasiti fundamentalno supsidijarnu ulogu mehanizma Konvencije. Domaće vlasti imaju neposrednu demokratsku legitimaciju, te su, kako je Sud mnogo puta utvrdio, u načelu u boljoj poziciji nego jedan međunarodni sud da ocijene lokalne potrebe i uvjete. U odnosu na pitanja opće politike, o kojima mišljenja u demokratskom društvu opravdano mogu biti veoma različita, posebnu težinu treba dati ulozi domaćeg donositelja odluka. Ovo je naročito slučaj kada je riječ o pitanjima koja se tiču odnosa između države i religija, budući da pravila u ovoj sferi variraju od države do države, u skladu s nacionalnim tradicijama i zahtjevima koje nameće potreba da se zaštite prava i slobode drugih, i da se održi javni red. U pogledu člana 9. Konvencije, državi u načelu treba ostaviti široko polje

slobodne procjene u odlučivanju da li je, i u kojoj mjeri „neophodno“ ograničenje nečijeg prava na ispoljavanje vjere i uvjerenja. Ovo polje slobodne procjene, međutim, ide ruku pod ruku s evropskim nadzorom obuhvatajući i zakon i odluke u kojima se on primjenjuje. Zadatak Suda je da utvrdi da li su mjere koje su poduzete na domaćem nivou bile u načelu opravdane i srazmjerne. U tom smislu, Sud može, po potrebi, uzeti u obzir bilo koji konsenzus i zajedničke vrijednosti koje proizlaze iz prakse država potpisnica Konvencije (vidi, među ostalim izvorima, presudu *S.A.S. protiv Francuske*, citirana gore, tačke 129-31).

39. Sud je svjestan da je predsjedavajući sudija imao težak zadatak održavanja reda i osiguranja integriteta suđenja u predmetu u kojem je veliki broj učesnika pripadao vjerskoj skupini koja se suprotstavlja konceptu sekularne države i priznaje samo božji zakon i sud (vidi tačku 6. ove presude). Sud je također uzeo u obzir sveukupni kontekst u vrijeme suđenja. Pa ipak, Sud smatra da mjera koja je poduzeta na domaćem nivou nije bila opravdana iz sljedećih razloga.

40. Kao što je navedeno (vidi tačku 26. ove presude), mora se praviti razlika između predmetnog slučaja i slučajeva koji se odnose na nošenje vjerskih simbola ili odjeće na radnom mjestu, posebno od strane javnih službenika koji mogu biti obavezani dužnošću diskrecije, neutralnosti i nepristranosti, uključujući i dužnost da ne nose takve simbole i odjeću za vrijeme vršenja službenih ovlasti (vidi *Pitkevich protiv Rusije* (odl.), br. 47936/99, 8.02.2001, koji se odnosi na otpuštanje jedne sutkinje jer je, između ostalog, zagovarala prozelitizam i molila se za vrijeme sudskih ročišta; *Dahlab protiv Švicarske* (odl.), br. 42393/98, ESLJP 2001-V, u vezi sa zabranom nošenja marame za vrijeme nastave učiteljici osnovne škole; *Kurtulmuş protiv Turske* (odl.), br. 65500/01, ESLJP 2006-II, u vezi sa zabranom nošenja marame za vrijeme nastave univerzitetskoj profesoricu; *Eweida i drugi*, citiran gore, tačka 105, u vezi sa otpuštanjem jedne službenice matičnog ureda rođenih, umrlih i vjenčanih zbog njenog odbijanja da obavi istospolno vjenčanje; i *Ebrahimian protiv Francuske*, br. 64846/11, ESLJP 2015, u vezi sa zabranom nošenja marame na poslu socijalnoj radnici na psihijatrijskom odjelu jedne javne bolnice). U demokratskim društvima, građane u privatnom svojstvu, poput aplikanta, obično ne obavezuje takva dužnost.

41. Tačno je da član 9. Konvencije ne štiti svaki akt motiviran ili inspiriran vjerom ili uvjerenjem i ne pruža uvijek garanciju prava na ponašanje u javnoj sferi na način koji diktira nečija religija ili uvjerenje (vidi presudu *S.A.S. protiv Francuske*, citiranu gore, tačka 125, kao i izvore citirane u njoj; vidi također, *mutatis mutandis*, *Enver Aydemir protiv Turske*, br. 26012/11, tačke 68-84, 7.06.2016, gdje je Sud utvrdio da odbijanje aplikanta da služi vojni rok u sekularnoj Republici Turskoj zbog svojih idealističkih i političkih stavova povezanih sa Kur'anom i šerijatskim pravom, nije bilo takvo da povlači za sobom primjenu člana 9). Doista,

mogu postojati slučajevi kada je opravdano narediti svjedoku da ukloni vjerski simbol (vidi tačku 22. ove presude). Međutim, Sud bi želio naglasiti da vlasti ne smiju zanemariti specifična svojstva različitih religija. Sloboda ispoljavanja vjere je osnovno pravo: ne samo zbog toga što zdravo demokratsko društvo treba tolerirati i podržavati pluralizam i različitost, nego i zbog važnosti za osobu koja je vjeru učinila centralnom postavkom svoga života da to vjerovanje može saopćiti drugima (vidi *Eweida i drugi*, citirana gore, tačka 94). Sud ne vidi razloga za sumnju da je aplikantov postupak inspiriran njegovim iskrenim vjerskim uvjerenjem da mora uvijek nositi kapu, bez bilo kakve prikrivene namjere da se naruga suđenju, potakne druge da odbace sekularne i demokratske vrijednosti ili izazove nered (vidi, u vezi s tim, *Eweida i drugi*, citirana gore, tačka 81). Pluralizam, tolerancija i otvorenost duha su zaštitni znak „demokratskog društva“. Iako pojedinačni interesi mogu povremeno biti podređeni interesima grupe, demokracija ne znači jednostavno da stavovi većine uvijek moraju prevladati. Uloga vlasti nije da otklone uzrok tenzija eliminiranjem pluralizma, već da osiguraju da suprotstavljene grupe toleriraju jedna drugu (vidi *S.A.S. protiv Francuske*, citirana gore, tačke 127-28).

42. Za razliku od nekih drugih pripadnika njegove vjerske skupine (vidi tačku 6. ove presude), aplikant se odazvao pozivu suda i ustao je kada je to zatraženo, čime se jasno podvrgnuo zakonima i sudovima zemlje. Nema naznaka da aplikant nije želio svjedočiti ili da je imao stav nepoštivanja. U takvim okolnostima, njegovo kažnjavanje zbog nepoštivanja suda samo na osnovu njegovog odbijanja da skine kapu, nije bilo neophodno u demokratskom društvu.

43. Sud zaključuje da su u predmetnom slučaju domaći organi vlasti prekoračili široko polje slobodne procjene koje im je dato (vidi tačku 38. ove presude). Stoga je došlo do povrede člana 9. Konvencije.

II. NAVODNA POVREDA ČLANA 14. KONVENCIJE

44. Aplikant je istaknuo da je diskriminiran u uživanju slobode ispoljavanja vjere. On se pozvao na član 14. Konvencije uzet zajedno sa članom 9. Konvencije.

45. Vlada je osporila taj navod.

46. Sud primjećuje da je ova pritužba povezana s onom koja je ispitana gore u tekstu, te se stoga mora proglasiti nedopuštenom.

47. Budući da aplikantova pritužba u vezi sa članom 14. predstavlja ponavljanje njegove pritužbe u vezi sa članom 9, te imajući u vidu utvrđenje u vezi sa članom 9. (u tački 43. ove presude), nije potrebno ispitivati je li u ovom predmetu također došlo i do povrede člana 14. (vidi, npr. *Besarabijska metropolija i drugi protiv Moldavije*, br. 45701/99, tačka 134, ESLJP 2001-XII).

III. PRIMJENA ČLANA 41. KONVENCIJE

48. Član 41. Konvencije propisuje:

„Ako Sud utvrdi da je došlo do povrede Konvencije ili njenih protokola, a domaće pravo visoke ugovorne strane o kojoj je riječ dozvoljava samo djelimično obeštećenje, Sud će, po potrebi, pružiti pravičnu naknadu oštećenoj stranci.“

A. Odšteta

49. Aplikant zahtijeva 50.000 eura (EUR) na ime nematerijalne štete.

50. Vlada smatra da je taj zahtjev previsoko postavljen.

51. Sud prihvaća da je aplikant pretrpio duševnu bol zbog povrede koja je utvrđena, što opravdava dosuđivanje naknade na ime nematerijalne štete. Vršeci svoju procjenu na pravičnoj osnovi kako to nalaže Konvencija, Sud aplikantu dosuđuje 4.500 eura po ovoj stavci, kao i svaki porez koji se može zaračunati.

B. Troškovi i izdaci

52. Aplikant također zahtijeva 1.000 eura za troškove i izdatke nastale u postupku pred Sudom.

53. Vlada smatra da taj zahtjev nije opravdan.

54. Prema praksi Suda, aplikant ima pravo na naknadu troškova i izdataka samo u mjeri u kojoj je pokazano da su oni zaista nastali, da su bili neophodni i da je njihov iznos opravdan. To znači da ih je aplikant platio ili da ih je dužan platiti u skladu s pravnom ili ugovornom obavezom, te da su oni bili neizbježni kako bi se spriječile utvrđene povrede ili da bi se dobilo obeštećenje. Sud zahtijeva podnošenje računa i faktura sa stavkama troškova koje sadrže dovoljno detalja kako bi Sud mogao utvrditi u kojoj mjeri su navedeni uvjeti ispunjeni. Budući da takvi dokumenti nisu podneseni u predmetnom slučaju, Sud odbija ovaj zahtjev (vidi, na primjer, *Ališić i drugi protiv Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije, Slovenije i Bivše Jugoslavenske Republike Makedonije* [VV], br. 60642/08, tačka 158, ESLJP 2014).

C. Zatezna kamata

55. Sud smatra primjerenim da se zatezna kamata zasniva na najnižoj kreditnoj stopi Evropske centralne banke uvećanoj za tri postotna boda.

IZ NAVEDENIH RAZLOGA, SUD

1. *Proglašava*, jednoglasno, aplikaciju dopuštenom;
2. *Utvrdjuje*, sa šest glasova prema jednom, da je došlo do povrede člana 9. Konvencije;
3. *Utvrdjuje*, sa šest glasova prema jednom, da nema potrebe da se slučaj ispita i sa stanovišta člana 14. Konvencije;
4. *Utvrdjuje*, sa šest glasova prema jednom,
 - (a) da je tužena država dužna isplatiti aplikantu, u roku od tri mjeseca od dana kada ova presuda postane konačna prema članu 44. stav 2. Konvencije, 4.500 EUR (četiri hiljade i pet stotina eura) na ime nematerijalne štete, kao i svaki porez koji se može zaračunati, koji iznos će biti pretvoren u valutu tužene države po tečaju na dan isplate;
 - (b) da će se od isteka navedenog roka od tri mjeseca pa do isplate obračunavati obična kamata na navedeni iznos po stopi jednakoj najnižoj kreditnoj stopi Evropske centralne banke uvećanoj za tri postotna boda;
5. *Odbija*, jednoglasno, preostali dio aplikantovog zahtjeva za pravičnu naknadu.

Sačinjeno na engleskom jeziku i dostavljeno u pisanom obliku dana 5.12.2017. godine u skladu s pravilom 77. stavovi 2. i 3. Pravila Suda.

Andrea Tamietti
zamjenik registrara

Ganna Yudkivska
predsjednica

U skladu sa članom 45. stav 2. Konvencije i pravilom 74. stav 2. Pravila Suda, uz ovu presudu priložena su sljedeća izdvojena mišljenja:

- (a) Izdvojeno saglasno mišljenje sudije De Gaetana;
- (b) Izdvojeno saglasno mišljenje sudije Bošnjaka;
- (c) Izdvojeno mišljenje o neslaganju sudije Ranzonija.

G.Y.
A.N.T.

IZDVOJENO SAGLASNO MIŠLJENJE SUDIJE DE
GAETANA

1. Ovo je predmet koji se u potpunosti odnosi na slobodu vjerskog izražavanja, a vrlo malo, ako se uopće i odnosi, na nepoštivanje suda ili održavanje reda u sudnici. Nažalost, na domaćem nivou sve je pomiješano.

2. Čini se da se aplikant našao u procjepu između odluke koja je donesena u skladu sa članom 242. Zakona o krivičnom postupku u odnosu na g. Jašarevića i druga dva optužena (vidjeti tačku 6. presude). Teško je zamisliti kako se ponašanje aplikanta, koji je kapu na glavi zadržao samo kao izraz svojih dubokih vjerskih uvjerenja, može smatrati kao nepoštivanje suda ili narušavanje reda ili pristojnog ponašanja u sudnici. Da je aplikant katolički biskup, da li bi mu bilo zabranjeno da pred sudom nosi prsni križ? Ili, da je pravoslavni sveštenik, da li bi bio primoran da skinu crnu kapu sa glave? A šta tek da je Sikh? U ovom zadnjem primjeru, skidanje tog pokrivala za glavu bio bi prilično kompliciran, a vjerojatno i dug postupak.

3. Iako se slažem da je u konkretnom predmetu došlo do povrede člana 9. Konvencije, kao i da predmet nije potrebno ispitivati u odnosu na član 14. Konvencije, analiza Suda treba se zaustaviti na pitanju da li je predmetna mjera bila „propisana zakonom“. U vrijeme događaja iz 2012. godine, Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine još uvijek nije bilo zauzelo stav kakav je naveden u tački 14. presude. Cilj člana 242. stav 3. Zakona o krivičnom postupku nikada nije bio davanje ovlasti predsjedavajućem sudiji da donosi *bilo kakve naredbe* – to bi bila čista arbitrarnost – nego samo one naredbe koje jesu ili bi mogle biti potrebne za propisno održavanje reda u sudnici ili pravilno obavljanje posla. Isto tako, pravilo 20. Kućnog reda i obaveza korisnika kompleksa pravosudnih institucija Bosne i Hercegovine (vidi tačku 19.) potpuno je nejasno. Iako se određeni stepen ozbiljnosti i pristojnog oblačenja osoba može iščitati iz izraza „kodeks oblačenja u pravosudnim institucijama“, tada se nije moglo predvidjeti da isti predviđa i stvari kao što je kapa na glavi aplikanta. Posebno mi smeta način na koji je formulirana tačka 33. presude. Po mom mišljenju, aplikant je kažnjen na osnovu opće i nejasne zakonske odredbe, a tu neodređenost ni Ustavni sud nikakvim okolišanjem nije mogao efikasno prikriti. Također, ovlast koja pripada postupajućem sudiji da regulira vođenje postupka ne obuhvata nepotrebno izazivanje konfliktnih situacija, posebno onih koje se odnose na osnovno ljudsko pravo – u ovom slučaju, pravo na slobodu vjerskog izražavanja.

4. Isto tako, ne vidim kako se može reći da je relevantno pozivanje iz tačke 35. presude na predmet *Lautsi i dr. protiv Italije* ([VV], br. 30814/06, tačka 58, ESLJP 2011 (izvodi)). U ovom predmetu nije riječ o „filozofskim osudama“, kao što je to bio slučaj u predmetu *Lautsi i drugi*. Samo u

izuzetnim slučajevima, kao kada je načelo sekularizma ugrađeno u ustav zemlje, ili u slučajevima kada postoji duga historijska tradicija sekularizma, može se reći da u načelu sekularizam potpada pod formulaciju „zaštite prava i sloboda drugih“ u smislu člana 9. stav 2. Konvencije. Razdvajanje crkve i države ne predstavlja u većoj mjeri izgovor za agresivni oblik *laïcité-a* nego što je to slučaj kod promicanja sekularizma na račun slobode vjeroispovijesti. Kako sudija Bonello ističe u svom saglasnom izdvojenom mišljenju u predmetu *Lautsi i drugi*: „Sloboda vjeroispovijesti i oslobođenost od vjeroispovijesti u suštini se sastoje od prava na slobodno izražavanje svake religije po slobodnom izboru pojedinca, prava na neprihvatanje bilo kakve religije i prava pojedinca da ispoljava svoju religiju vjerovanjem, molitvom, propovijedanjem i obredom. Ovdje se završava popis iz Konvencije, ne uključujući promicanje bilo kakvog sekularizma države“ (vidi tačku 2.6. navedenog mišljenja).

IZDOJENO SAGLASNO MIŠLJENJE SUDIJE BOŠNJAKA

1. U ovom predmetu sam, kao i većina sudija, glasao za zaključak da je došlo do povrede člana 9. Konvencije. Smatram da se ključni argumenti za ovaj stav mogu naći u tački 42. presude. Međutim, ovi argumenti vrijede za situaciju kada nijednom odredbom nije bilo regulirano, a pogotovo nije bilo zabranjeno nošenje vjerskih simbola u sudnici u vrijeme kada je aplikantu izrečena novčana kazna zbog neskidanja kape sa glave. Da je takva odredba postojala, moja bi ocjena vjerovatno bila drugačija.

2. Među stranama u postupku je nesporno da je izricanje novčane kazne aplikantu predstavljalo uplitanje u njegovo pravo zaštićeno članom 9. Konvencije. Mogu se složiti s mišljenjem većine sudija da je sankcija izrečena aplikantu propisana zakonom. Prema članu 242. stav. 3. Zakona o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine, svjedoku se novčana kazna može, *inter alia*, izreći ako nije postupio u skladu s naredbom predsjednika vijeća, a pod uvjetom da je prethodno upozoren. U ovom predmetu nije sporno da je predsjednik vijeća aplikantu naredio da skine kapu, upozorio ga na mogućnost da bude novčano kažnjen ukoliko se ne povinuje, i tek nakon toga pribjegao sankciji. U momentu kada je aplikantu izrečena novčana kazna, moglo se u potpunosti predvidjeti da će se ovo desiti.

3. Pa ipak, uvjet zakonitosti ne može se čitati odvojeno od uvjeta da u demokratskom društvu uplitanje može biti neophodno. Snažno podržavam ponavljanje načela koja se odnose na slobodu vjeroispovijesti u tački 38. presude. Slobodu procjene koju visoke ugovorne strane uživaju u ovim pitanjima treba smatrati širokom, ali nju trebaju ostvarivati državni organi koji imaju demokratski legitimitet da postupaju kao kreatori politike. Izražavanje vjerskih uvjerenja u zvaničnim institucijama i na javnim mjestima u datoj državi općenito je osjetljivo pitanje koje zahtijeva utvrđivanje općih smjernica. Uspostavljanje standarda i utvrđivanje pravila ne može se prepustiti samo pojedinačnim nositeljima ovlasti u nekoj predstojećoj situaciji. Na primjer, sumnjam da učitelj treba biti onaj ko odlučuje da li su vjerski simboli dozvoljeni „u njegovom ili njenom“ razredu. Isto vrijedi i za medicinsku sestru/tehničara u „njegovom ili njenom“ odjelu bolnice, sudiju u „njegovoj ili njenoj“ sudnici ili spasiocu na „njegovoj ili njenoj“ plaži. Drugačije stanovište široko bi otvorilo vrata arbitarnosti, što ne bi bilo spojivo sa demokratskim društvom koje se odlikuje tolerancijom.

4. U ranijim značajnim predmetima u kojima je ovaj Sud odlučivao, u kojima je bilo prihvaćeno široko polje slobodne procjene tužene države i u kojima nije utvrđena povreda (vidjeti, npr. presude u predmetima *S.A.S. protiv Francuske* [VV], br. 43835/11, ESLJP 2014 (izvodi), ili *Leyla Sahin protiv Turske* [VV], br. 44774/98, ESLJP 2005-XI), postojalo je opće pravilo na državnom nivou kojim su određeni vjerski simboli na javnim mjestima bili zabranjeni. Postoji jasna razlika između ovog predmeta i gore

navedenih predmeta u tome što nikakva takva odredba ne postoji. Umjesto toga, predsjednik vijeća je bio taj koji je „donio“ pravilo da vjerski simbol koji aplikant nosi treba biti zabranjen. Iz razloga navedenih u prethodnom pasusu, ova činjenica ima uticaja na ocjenu o tome da li su ova zabrana i nakon nje izrečena novčana kazna bile neophodne u demokratskom društvu.

5. Namjera gore navedenog stava nije da isključi mogućnost da – zbog nepostojanja općeg pravila – sudija ili organ vlasti u sličnoj poziciji može i treba reagirati kada se neki simbol, koji je sam po sebi vjerski, ističe na način kojim se narušava red, sprječava nesmetan rad suda ili ugrožava neka od vrijednosti čija je zaštita u nadležnosti tog organa, ili se u tu svrhu koristi. Međutim, čini se da to nije slučaj kod aplikanta u ovom predmetu. Odluka predsjednika vijeća se poziva na ponašanje drugih učesnika koji su pripadnici iste vjerske podgrupe kao i aplikant, ponašanje koje se uistinu može opisati kao narušavanje autoriteta suda. Ali takvo ponašanje, odnosno odbijanje da se u sudnici ustane, ili da se uđe u sudnicu, kao i verbalno izražavanje nepoštivanja suda, u znatnoj mjeri se razlikuje od ponašanja ovog aplikanta. Ne može se oteti utisku da je odluka sudije bila više motivirana onim drugim očitim znakovima nepoštivanja, nego ponašanjem samog aplikanta. Međutim, u demokratskom društvu, odgovornost za prekršaje kažnjive prirode može biti samo individualna.

6. Iako je tačno da aplikant nije poslušao naredbu da skine kapu, može se smatrati da je ova neposlušnost slična ponašanju motiviranom prigovorom savjesti i ne može se sama po sebi smatrati nepoštivanjem suda. Sa druge strane, predsjedavajući sudija nije obrazložio da li bi, i ako bi, na koji način, u ovoj konkretnoj situaciji nošenje kape narušilo red u sudnici, ometalo propisno vođenje postupka ili neposredno ugrozilo neku od vrijednosti koje je on pozvan da štiti. Umjesto toga, u svojoj pisanoj odluci, predsjednik vijeća je izričito smatrao da nije potrebno dokazati na koji tačno način bi, po njegovom mišljenju, ponašanje aplikanta narušilo ugled suda i povjerenje u njega. Stoga, u nedostatku neke opće odredbe kojom se zabranjuje nošenje vjerskih simbola u sudnici, te zbog toga što predsjednik vijeća u predmetu aplikanta nije dao nijedan valjan razlog za zabranu, smatram da je došlo do povrede člana 9. Konvencije.

IZDOJENO MIŠLJENJE SUDIJE RANZONIJA O NESLAGANJU

1. Uz dužno poštovanje, ja se ne slažem sa mišljenjem većine da je došlo do kršenja odredbi člana 9. Konvencije (tačka 2. dispozitiva).

2. Ovaj predmet bi se mogao sažeti na slijedeći način. U toku suđenja jednom pripadniku lokalne vehabijske/selafijske grupe zbog napada na Ambasadu SAD u Sarajevu, aplikant, pripadnik iste vjerske zajednice, pozvan je da svjedoči pred sudom. Međutim, protiveći se naredbi predsjednika sudskog vijeća, on je odbio da skine kapu, zbog čega je proglašen krivim za nepoštivanje suda i izrečena mu je novčana kazna od 10.000 konvertibilnih maraka (BAM). Ova novčana kazna je kasnije smanjena od strane žalbenog vijeća istog suda na 3.000 BAM. Pošto aplikant kaznu nije platio, ona je pretvorena u trideset dana zatvora.

3. Slažem se s većinom da kazna koja je izrečena aplikantu zbog nošenja kape u sudnici predstavlja ograničenje njegovog prava na ispoljavanje vjere, te da je to ograničenje propisano zakonom radi ostvarivanja legitimnog cilja „zaštite prava i sloboda drugih“ (vidi tačke 30-35 presude). Također se slažem sa općim načelima u pogledu neophodnosti ove mjere (vidi tačku 36). Ono u čemu se ne slažem s obrazloženjem većine jeste primjena ovih načela na dati predmet.

4. Neko se može slagati ili ne slagati s ocjenom domaćih sudova i sa sadržajem njihovih odluka. Međutim, s obzirom da mi nismo neki viši domaći sud niti organ četvrtog stepena, ovaj Sud može stav domaćeg suda zamijeniti svojim stavom samo ako je to opravdano, a naročito kada je zemlja članica jasno prekoračila granice polja slobodne procjene.

5. Kao domaći sudija, ja možda ne bih intervenirao već bih možda tolerirao da svjedok svjedoči s kapom na glavi. To je međutim samo pretpostavka jer, uprkos mnogim godinama koje sam proveo radeći kao sudija na domaćim sudovima, nikad se zapravo nisam suočio sa sličnom situacijom. Bilo kako bilo, kao sudije međunarodnog suda jedan ovakav predmet moramo sagledati iz drugačije pozicije i iz drugačije perspektive. Moramo prihvatiti ograničenja koja nas obavezuju, naročito kada se radi o razmatranju pritužbe po osnovu člana 9. Konvencije.

I. Opća načela

i. Supsidijarnost konvencijskog sistema i polje slobodne procjene suda u predmetima po članu 9

6. Ocjena neophodnosti uplitanja u prava iz člana 9. tijesno je povezana sa supsidijarnošću sistema Konvencije. Primarna odgovornost za zaštitu konvencijskih prava leži na državama potpisnicama, a naročito na

nacionalnim sudovima. U tom smislu, Sud u Strazburu mora pokazati određenu uzdržanost prilikom ocjenjivanja da li su odluke nacionalnih sudova u skladu sa obavezama države po Konvenciji, naročito kod preispitivanja odluka koje su povezane sa nečijom vjeroispovijesti. Data situacija pred domaćim sudom vjerovatno odražava istorijske, kulturne, političke i vjerske osobenosti, tako da međunarodni sud nije u najboljoj poziciji da rješava takve sporove.

7. U jednoj od skorijih presuda u predmetu *S.A.S. protiv Francuske* ([VV], br. 43835/17, ESLJP 2014) Veliko vijeće je posebno naglasilo ovu fundamentalno supsidijarnu ulogu konvencijskog mehanizma u predmetima u kojima je riječ o odnosu između države i religija. U njoj se, između ostalog, navodi i ovo (tačka 129):

„Domaći organi imaju direktnu demokratsku legitimaciju i u principu su, kao što je Sud i utvrdio u brojnim predmetima, u boljoj poziciji od međunarodnog suda da daju ocjenu lokalnih potreba i uvjeta. ... U pogledu člana 9. Konvencije, državi bi se stoga u načelu trebalo ostaviti šire polje slobodne procjene prilikom odlučivanja da li su i u kojem obimu ‘neophodna’ ograničenja prava na ispoljavanje nečije vjeroispovijesti ili uvjerenja.“

8. Slično tome, u predmetu *Leyla Şahin protiv Turske* ([VV], br. 44774/98, tačka 109, ESLJP 2005-XI; takođe vidi *Osmanoğlu i Kocabaş protiv Švajcarske*, br. 29086/12, tačka 88, ESLJP 2017) Sud je, u pogledu polja slobodne procjene, naveo sljedeće:

„Nije moguće za čitavu Evropu dati jedan jedinstveni koncept značaja religije u društvu..., pa će se i značenje ili uticaj javnog ispoljavanja vjerskih uvjerenja razlikovati u zavisnosti od vremena i konteksta... Stoga će se i pravila u ovoj oblasti razlikovati od jedne države do druge u skladu s domaćim tradicijama i zahtjevima koje nameće potreba da se zaštite prava i slobode drugih i održi javni red... Shodno tome, izbor obima i forme takvih propisa neminovno treba prepustiti samoj državi, jer će oni zavisiti od specifičnog domaćeg konteksta.“

9. Što se tiče pojma sekularizma, ovaj Sud je u pomenutom predmetu *Leyla Şahin* (tačka 114) naveo sljedeće

„u skladu sa temeljnim vrijednostima Konvencije. On nalazi da se podrška ovom principu, neosporno jednom od temeljnih principa turske države koji su u skladu s vladavinom prava i poštivanjem ljudskih prava, može smatrati neophodnom za zaštitu demokratskog sistema u Turskoj. Stav koji ne poštuje taj princip neće nužno biti prihvaćen kao stav na koji se odnosi sloboda ispoljavanja vjere i neće uživati zaštitu člana 9. Konvencije.“

ii. Polje slobodne procjene pri traženju ravnoteže između različitih prava i interesa

10. U slučajevima kada su nacionalni organi nastojali uspostaviti pravičnu ravnotežu između dva suprotstavljena konvencijska prava u skladu s kriterijima uspostavljenim u praksi Suda, Sud bi morao imati jake razloge da svojom stavom zamijeni stav koji su zauzeli domaći sudovi (vidi

predmete *Couderc i Hachette Filipacchi Associés* [VV], br. 40454/07, tačke 90-92, ESLJP 2015, te *Von Hannover protiv Njemačke (br. 2)* [VV], br. 40660/08 i 60641/08, tačke 104-07, ESLJP 2012).

11. Sličan pristup treba zauzeti i u slučajvima kao što je ovaj. Kada država ima široko polje slobodne procjene, a nacionalni sudovi su svoju ocjenu dali na osnovu specifičnog nacionalnog konteksta, uzevši u obzir praksu Suda kao i relevantne principe i kriterije, Sud bi isto tako morao imati jake razloge da stav domaćih sudova zamijeni svojim stavom.

12. Ovakav pristup bio bi u skladu s praksom ovog Suda. Na primjer, u predmetu *Kearns protiv Francuske* (br. 35991/04, tačka 74, 10.01.2008.) Sud je utvrdio da će „države potpisnice obično imati široko polje slobodne procjene ako se od javnih organa države traži da uspostave ravnotežu između suprotstavljenih privatnih i javnih interesa ili prava prema Konvenciji“. Isto vrijedi i u slučajevima kada se mora postići pravična ravnoteža između zahtjeva općeg interesa i zahtjeva zaštite osnovnih prava pojedinca (vidi predmet *Soering protiv Velike Britanije*, 7.07.1989, tačka 89, Serija A br. 161; *Öcalan protiv Turske* [VV], br. 46221/99, tačka 88, ESLJP 2005-IV; i *Bayatyan protiv Jermenije* [VV], br. 23459/03, tačka 124, ESLJP 2011).

13. Nadalje, u nedavno donesenoj presudi u predmetu *Ndidi protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (br. 41215/14, tačka 76, 14.09.2017, koja još uvijek nije pravosnažna) Sud je u predmetu koji se tiče člana 8, utvrdio sljedeće:

„Zahtjev koji se odnosi na ‘evropski nadzor’ ne podrazumijeva da je kod utvrđivanja da li je osporena mjera ostvarila pravičnu ravnotežu između relevantnih interesa zadatak Suda nužno taj da iznova izvrši ocjenu proporcionalnosti prema članu 8. Upravo suprotno, u predmetima koji se odnose na član 8., Sud je generalno zauzeo stav da pojam polja slobodne procjene znači da u slučajevima u kojima su nepristrani domaći sudovi pažljivo razmotrili činjenice, primjenjujući relevantne standarde ljudskih prava u skladu s Konvencijom i njegovom sudskom praksom, te pravično izbalansirali lične interese aplikanta u odnosu na interese šire javnosti u datom predmetu, nije na Sudu da stav nadležnih nacionalnih organa zamijeni svojim stavom o meritumu (naročito uključujući tu i vlastitu ocjenu činjeničnih pojedinosti koje se odnose na proporcionalnost). Jedini izuzetak ovome jesu situacije u kojima je pokazano da postoje jaki razlozi da se to učini.“

14. U tom pogledu, zadatak Suda jeste da utvrdi da li su razlozi na koje su se pozvali domaći organi kod izricanja mjera kojima se miješaju u aplikantova prava „relevantni i dostatni“ u smislu konvencijskog prava o kojemu je riječ (vidi, *mutatis mutandis*, *Murphy protiv Irske*, br. 44179/98, tačka 68, ESLJP 2003-IX (izvodi)). Drugim riječima, Sud ne bi prvenstveno trebao ispitati aplikantovu situaciju i činjenice predmeta kao takve, već bi trebao preispitati ocjenu koju su dali nacionalni sudovi. Ako su tu ocjenu izvršili neovisni i nepristrani domaći sudovi na osnovu načela Suda, uzimajući u obzir konkretne okolnosti predmeta i suprotstavljene interese, te ako je odluka nacionalnih sudova, kao sveobuhvatni rezultat ove ocjene,

ostala unutar granica polja slobodne procjene koje je ostavljeno zemljama članicama prema odnosnom konvencijskom pravu, onda i naš Sud mora prihvatiti njihovu odluku. Ovo tim više, kada postoji široko polje slobodne procjene kao što je slučaj u ovom predmetu. U suprotnom, a kao što sam već rekao u drugim prilikama, mi se ovog principa pridržavamo samo formalno, a ne i u praksi.

15. Stoga bi u svim ovakvim slučajevima, a shodno tome i u slučajevima koji se odnose na član 9, Sud morao imati dovoljne, ako ne i jake razloge da svojim stavom zamijeni stav domaćih sudova. Međutim, u ovom predmetu nema takvih razloga, ili barem nisu navedeni u presudi.

II. Primjena općih principa na predmetni slučaj

i. Nacionalni sudovi su ostali u granicama polja slobodne procjene

16. Procjena većine sudija vezano za okolnosti predmetnog slučaja ograničena je na tačke 41. i 42, od kojih prva u velikoj mjeri sadrži samo opće tvrdnje koje nisu direktno vezane za konkretne činjenice predmetnog slučaja. To, po mom mišljenju, nije dovoljno da se zaključi da je država prekoračila široko polje slobodne procjene koje joj pripada.

17. Konkretno, presuda se uopće ne bavi argumentima domaćih sudova koji su navedeni u raznim odlukama tih sudova. Razmotrimo obrazloženja domaćih sudova (tačke 7-11 presude) i ispitajmo da li su ti argumenti razumljivi i održivi, te da li se kreću unutar polja slobodne procjene.

18. Postupajući sud se pozvao na odredbe Pravila 20. Kućnog reda i obaveza korisnika kompleksa pravosudnih institucija BiH i obaveze stranaka u sudskom postupku, sa kojima je aplikant upoznat. Taj sud je podsjetio da sud nije mjesto na kojem se mogu iskazivati vjerska uvjerenja na način koji diskreditira neka opća pravila u multikulturalnom društvu. Sud je takođe ovaj predmet doveo u vezu sa brojnim drugim identičnim slučajevima koje je rješavao, a u kojima su se razne osobe ponašale na isti način, javno pokazujući da ne priznaju taj sud. Naglašena je učestalost primjera takvog nepoštivanja suda i zaključeno je da bi takvo ponašanje zapravo moglo biti upereno protiv države i osnovnih vrijednosti društva.

19. Žalbeno vijeće suda ukazalo je na to da je obaveza skidanja odjevnih predmeta za glavu općepoznata i da se odnosi na sve osobe, bez izuzetka i bez obzira na vjersku, spolnu, nacionalnu ili drugu pripadnost. Vijeće je potvrdilo da se radi o općeprihvaćenom standardu ponašanja u sudnici, i da u sekularnoj državi Bosni i Hercegovini prostorije suda ne mogu biti mjesto za ispoljavanje vjere.

20. Ne utvrdivši bilo kakvo kršenje članova 9. i 14. Konvencije, Ustavni sud je u potpunosti prihvatio obrazloženje nižih sudova. Pri tome, on je dao ocjenu koja je u skladu s metodologijom ovog Suda, ispitujući ograničenje aplikantove slobode vjeroispovijesti, zakonitost i legitimnost ovog

ograničenja, njegovu neophodnost i proporcionalnost izrečene sankcije. Ustavni sud je, između ostalog, podsjetio da se u ovom predmetu radi o specifičnoj situaciji i prihvaćenom standardu ponašanja, za koji je aplikant znao; da je ograničenje prava o kojemu je riječ bilo ograničeno, te da postupajući sud aplikantu nije nametnuo preveliki teret; da pravosudne institucije, usljed odvojenosti religije od javnog života u sekularnoj državi Bosni i Hercegovini, imaju obavezu da podržavaju vrijednosti koje zbližavaju ljude, a ne one koje ih razdvajaju, te da je privremeno ograničenje u ovom slučaju za cilj imalo upravo to; i na kraju da aplikantovo ponovljeno odbijanje da se povinuje naredbi suda nanosi štetu ugledu pravosudne institucije. Ustavni sud je također potvrdio odluku da se značajno smanji iznos izrečene novčane kazne.

21. Detaljno obrazloženje domaćih sudova prihvatljivo je barem s obzir na specifičnu situaciju u Bosni i Hercegovini, kao što je i navedeno u predmetnim odlukama. Dakako, principi sekularizma i pluralizma mogu podrazumijevati i drugačiji pristup, ali to uveliko zavisi od situacije u svakoj zemlji članici. Stiče se dojam da pristup koji se koristi u Bosni i Hercegovini nije neopravdan. Osim toga, u skladu je sa našom praksom u smislu da član 9. Konvencije ne štiti svako djelo koje je motivirano ili inspirirano religijom ili uvjerenjem niti uvijek garantira pravo ponašanja u javnosti na način koji određuje određena religija ili uvjerenja. U demokratskim društvima u kojima koegzistira nekoliko religija unutar istog stanovništva, može biti potrebno uvesti ograničenja slobode ispoljavanja vjere ili uvjerenja kako bi se uskladili interesi različitih grupa (vidi presudu *S.A.S. protiv Francuske*, citirana gore, tačke 125. i 126; takođe vidi presudu *Leyla Şahin*, citirana gore, tačke 105. i 121; te *Osmanoğlu i Kocabaş*, citirana gore, tačka 83).

22. Upravo je to ono što je tužena država i uradila s obzirom na svoju prilično specifičnu situaciju. Da li naš Sud posjeduje neophodno znanje i nadležnost da dovede u pitanje izbor tužene strane za uređenje ovog specifičnog i osjetljivog pitanja? Da li je naša uloga da određujemo, s naknadnim viđenjem i iz ove perspektive, koje politike treba jedna država da slijedi u kontekstu teške situacije u državi? Zar ne bismo trebali prihvatiti, koliko god je to moguće, odluku domaćeg organa koja proizlazi iz obrazloženog balansiranja između prava i interesa? Ovaj sud je u više navrata zauzeo stav da državni organi imaju direktni demokratski legitimitet, te da su u načelu su u boljoj poziciji u odnosu na međunarodni sud, da ocijene potrebe i uvjete na lokalnom nivou (vidi presudu *S.A.S. protiv Francuske*, citirana gore, tačka 129). Međutim, iako se ova tvrdnja često ponavlja, nažalost ona se ne slijedi uvijek u situacijama gdje bi to bilo opravdano, kao što je to slučaj u ovom predmetu.

ii. Osnovni princip evropskog konsenzusa

23. U tački 38. presude stoji da bi država, u načelu, trebala imati široko polje slobodne procjene, ali tog polja kasnije nema bez bilo kakvog obrazloženja i bez uspostavljanja odgovarajućeg balansa. Kako je bilo moguće da većina zaključi u tački 43. da su domaći organi prekoračili polje slobodne procjene bez navođenja jasnih razloga zbog kojih je to polje ograničeno? Da li je eventualno uzet u obzir „evropski konsenzus“ koji, prema praksi Suda (vidi presudu *S.A.S. protiv Francuske*, citirana gore, tačka 129, te *Osmanoğlu i Kocabaş*, citirana gore, tačka 89), može ograničiti obim polja slobodne procjene? Iako je ovaj koncept naveden u tački 38. presude, argument „konsenzusa“ nije kasnije eksplicitno korišten kako bi se ograničilo široko polje slobodne procjene. Da li je onda u ovom pogledu na većinu uticala komparativna analiza propisa u 38. od 47. zemalja članica (vidi tačku 21. presude) prema kojoj nošenje vjerskih simbola od strane pojedinaca u sudnici nije, kao takvo, uređeno zakonima nijedne od zemalja koje su bile predmetom analize, dok je tek u nekoliko zemalja utvrđen kodeks odijevanja? Ako je odgovor negativan, zašto je onda predmetna analiza uopće citirana u presudi ukoliko nije imala utjecaja na nju?

24. Bez obzira na to da li je većina izvukla neke zaključke iz navodnog evropskog konsenzusa, koristim ovu priliku da iznesem neka svoja razmišljanja u pogledu koncepta „konsenzusa“.

25. Takav konsenzus mora se utvrditi uz primjenu odgovarajuće metodologije. U vezi s tim, napominjem da komparativna analiza u konkretnom slučaju nije obuhvatila sve države, već barem reprezentativni uzorak svih većih geopolitičkih blokova. Međutim, detaljniji uvid pokazuje da se izvještaj fokusirao na usko pitanje da li domaći propis zabranjuje ili na drugi način uređuje nošenje vjerskih simbola u sudnici od strane osoba u privatnom svojstvu.

26. Ne iznenađuje činjenica da većina zemalja članica u svojim zakonima ne uređuje pitanje nošenja vjerskih simbola u sudnici od strane osoba u privatnom svojstvu, *kao takvo*. Sudovi često imaju prilično široko diskreciono pravo u pogledu reda i ponašanja u sudnici, te važećih kodeksa odijevanja. Stiče se dojam da je to slučaj i u Bosni i Hercegovini. Ovo pitanje se obično ne uređuje zakonom već „kućnim redom“ odnosno „smjernicama“ koje su opće prirode. Ipak, prema izvještaju, u najmanje četiri zemlje članice postoje propisi kojima se izričito nalaže svim licima prisutnim u sudnici da ne nose ništa na glavi; to vjerovatno obuhvata sve vrste kapa.

27. Sličan problem predstavlja osnovu za poređenje, budući da aspekti o kojima je riječ nisu uvijek od društvenog značaja ili predmet zakonodavne debate u svim državama članicama. To što većina zemalja članica nije smatrala neophodnim da zakonski uredi određeno područje ne može se

koristiti kao pokazatelj evropskog konsenzusa. Prema tome, odsustvo reakcije u nekim zemljama članicama na nepostojeće probleme nema nikakvu dokaznu vrijednost. Doktrina konsenzusa mjeri stavove i pravna rješenja usvojena u odnosu na slične društveno-političke dileme, a ne nepostojanje takvih pravnih rješenja (vidi Carmen Draghici, „Sud u Strazburu između evropskog i lokalnog konsenzusa: anti-demokratski ili zaštitnik demokratskih procesa?“, u *Public Law*, 2017, str. 18-19).).

28. Takav pristup zauzet je na primjer i u presudi *S.A.S. protiv Francuske* (vidi gore, tačka 156), gdje je Sud konstatirao da ne postoji konsenzus u Evropi u pogledu zabrane nošenja vela preko cijelog lica u javnosti. Dalje se navodi da „po svoj prilici, pitanje nošenja vela preko cijelog lica u javnosti jednostavno nije sporno pitanje u određenom broju zemalja članica jer to tamo nije česta praksa. Dakle, može se reći da u Evropi ne postoji konsenzus u pogledu toga da li treba postojati blanketna zabrana nošenja vela preko cijelog lica na javnim mjestima“. Nedavno je Veliko vijeće Suda donijelo presudu u predmetu *Bărbulescu protiv Rumunije* (br. 61496/08, tačka 118, ESLJP 2017), potvrđujući da nepostojanje izričitog propisa u zemljama članicama ne predstavlja evropski konsenzus po tom pitanju.

29. U svakom slučaju, čak i postojanje izvjesnog „konsenzusa“ ne ni bilo obavezujuće za Sud. Osim toga, države bi i dalje imale polje slobodne procjene te bi mogle dokazivati da je odabrana mjera bila neophodna za postizanje određenog cilja. Postojanje konsenzusa bi, istina, ograničilo to polje slobodne procjene, ali ga ne bi potpuno ukinulo.

iii. Elementi koji nedostaju u analizi proporcionalnosti

30. U vezi s ovim, želio bih naglasiti da odluka većine, pored toga što se uopće ne bavi argumentima državnih sudova, nije uzela u obzir nekoliko važnih elemenata prilikom razmatranja neophodnosti uplitanja države i utvrđivanja stvarnog obima polja slobodne procjene države. Temeljita analiza proporcionalnosti naročito je trebala uključivati sljedeće aspekte.

31. Intenzitet uplitanja: restrikcija u pogledu nošenja kape bila je vrlo ograničena, prije svega po svojoj prirodi. Nije postojala opća zabrana nošenja takvih pokrivala za glavu ili drugih vjerskih simbola na svim javnim mjestima. Zapravo, restrikcija se odnosila na određen i ograničen kontekst gdje su bili u pitanju sekularna priroda države i neutralnost sudova, te tamo gdje bi država mogla imala razumljiv interes da kontrolira izgled osoba koje ulaze u državne institucije. U tom pogledu, ponovno ističem da član 9. ne štiti svako djelo koje je motivirano ili inspirirano religijom ili uvjerenjem, niti uvijek garantira pravo da se neko u javnosti ponaša na način koji određuje određena religija ili uvjerenja (vidi tačka 21). Prema članu 9. Konvencije, sloboda ispoljavanja vjere ili uvjerenja ne može se tumačiti na način da podrazumijeva *carte blanche*.

32. Kao drugo, konkretna restrikcija koja je nametnuta aplikantu bila je ograničena u smislu mjesta i vremena, budući da se primjenjivala samo na period tokom kojeg je on boravio u prostorijama suda, konkretno u sudnici u kojoj je trebao da iznese iskaz u svojstvu svjedoka.

33. Važnost sekularizma u Bosni i Hercegovini: odluka većine uopće nije razmatrala ovo pitanje iako su se tužena strana i domaći sudovi izričito pozivali na taj aspekt. Ustavni sud Bosne i Hercegovine je konstatirao, potvrđujući obrazloženje državnog suda, da je „Bosna i Hercegovina sekularna država u kojoj je religija odvojena od javnog života zbog čega prostorije suda ne mogu biti mjesto za manifestiranje bilo koje vjere i ispoljavanje bilo čije vjerske pripadnosti“. Taj sud je također naglasio „obavezu jedne neovisne pravosudne institucije da podržava vrijednosti koje ljude zbližavaju, a ne razdvajaju“ (vidi tačku 10. odluke većine; u pogledu odluka državnog suda, vidi tačke 7 i 8). Tužena strana se pozvala na još jednu odluku Ustavnog suda u kojoj je navedeno „da je odvojenost, kao materijalni princip u odnosima između države i njenih Entiteta prema vjerskim zajednicama, neophodna da bi se ostvarila sloboda vjeroispovijesti u pluralističkom društvu Bosne i Hercegovine“ (Ap 286/06 – vidi izjašnjenje tužene, tačka 46). Odluka većine se ograničila na to da samo konstatira da je Bosna i Hercegovina sekularna država (u dijelu gdje se citiraju domaći propisi, vidi tačku 13; a za prihvatanje sekularizma kao dijela legitimnog cilja, vidi tačku 35). Međutim, u analizi neophodnosti, većina nije cijenila ovaj aspekt, kao ni specifičnu i složenu situaciju unutar Bosne i Hercegovine.

34. Kvalitet organa koji je odlučivao: ovdje je riječ o činjenici da domaće odluke nisu donijeli upravni organi već pravosudni organi i to na tri nivoa. Konačnu odluku na državnom nivou donio je najviši pravosudni organ u državi, tj. Ustavni sud, uzimajući u obzir relevantna načela iz prakse Suda (vidi tačku 20).

35. Kvalitet postupka: aplikant je, prije izricanja novčane kazne, upozoren na dužnost da skinje kapu, kao i na moguće posljedice odbijanja. Čak mu je omogućeno i dodatno vrijeme da ponovo razmotri svoju odluku. Osim toga, aplikant je mogao efektivno učestvovati u nastavku postupka, a odluke koje je nekoliko sudova donijelo detaljno su obrazložene.

36. Na kraju, u nastojanju da „potkrijepi“ svoje obrazloženje, većina, u tačkama 41. i 42. presude, koristi određene argumente koji, po mom mišljenju, ne čine dio ocjene neophodnosti. Na primjer, da li je „čin aplikanta bio je inspiriran njegovim iskrenim vjerskim uvjerenjem da on stalno mora nositi kapu“ što, uzgred rečeno, nije bilo osporeno, spada u ocjenu primjenjivosti člana 9. i dopuštenosti pritužbe ili se odnosi na pitanje „uplitanja“ (vidi presudu *Ebrahimian protiv Francuske*, br. 64846/11, tačka 47, ESLJP 2015), ali se ne može ponovo koristiti kao argument prilikom razmatranja pitanja neophodnosti. Također, to što aplikant nije imao „stav

nepoštivanja“ po mom shvatanju ne predstavlja valjan argument u analizi njegove slobode vjeroispovijesti ili ograničenja iste.

III. Zaključak

37. Državni sudovi, koji su imali široko polje slobodne procjene, dali su pažljivu i sveobuhvatnu ocjenu na osnovu konkretnih okolnosti predmeta i konteksta specifične situacije u državi, uzimajući u obzir relevantne principe u skladu sa praksom Suda. Oni su uspostavili pravičnu ravnotežu između zahtjeva zaštite slobode vjeroispovijesti aplikanta i legitimnog cilja zaštite prava i sloboda drugih. Ne vidim da postoje dovoljni, a pogotovo ne jaki razlozi za stav da je polje slobodne procjene države bilo znatno ograničeno ili da je država prekoračila preostalo polje slobodne procjene, kao ni za potrebu da se ocjene domaćih sudova zamijene ocjenom ovog Suda ili osobnim stavom sudija. Odluci većine jednostavno nedostaju takvi razlozi kao i iznijansirani pristup, te se ona ograničava na opće konstatacije i neku vrstu „biranja“ preferiranih elemenata prakse Suda. Shodno navedenom, glasao sam protiv zaključka da je došlo do povrede člana 9. Konvencije.

38. Konačno, većina je, uzevši u obzir zaključak u pogledu člana 9, smatrala da nije potrebno razmatrati žalbu u pogledu povrede člana 14. Mada se, u principu, slažem s ovom analizom, morao sam glasati protiv jer bi utvrđenje da nije došlo do povrede člana 9. obavezivalo Sud da ispita ovaj dio aplikacije. Međutim, u kontestu mog izdvojenog mišljenja, te budući da Vijeće nije cijenilo ovo pitanje, neću dalje govoriti o ovom aspektu.

39. S obzirom na to, također glasao i protiv tačke 4. izreke (odšteta i troškovi postupka).